

SLUTEVALUERING OG EFFEKTUNDERSØGELSE BLANDT LODSEJERE OG BRUGERE

Horreby Lyng, Falster samt Sandlyng- og Verup Moser, Vestsjælland

EU LIFE Østdanske Højmoser
EU LIFE 12 NAT/DK/000183

Juli 2020

Titel / Title

Slutevaluering og effektundersøgelse blandt lodsejere og brugere af Horreby Lyng på Falster og Sandlyng samt Verup Moser på Vestsjælland. Juli 2020. Hvalkof, Søren. Guldborgsund og Sorø Kommuner. EU LIFE 12 NAT/DK/000183. www.lifeeast.dk

Udgiver / Publisher

Guldborgsund Kommune
Center for Teknik & Miljø
Parkvej 37
4800 Nykøbing F
teknik@guldborgsund.dk
www.guldborgsund.dk
www.lifeeast.dk

Sorø Kommune
Teknik, Miljø og Drift
Rådhusvej 8
4180 Sorø
teknik-miljoe@soroe.dk
www.soroe.dk
www.lifeeast.dk

ISBN 978-87-94112-00-0

Foto

Hvalkof Consulting / Guldborgsund Kommune

Konsulent

Hvalkof Consulting
Søren Hvalkof
soren@hvalkof.com

SLUTEVALUERING OG EFFEKTUNDERSØGELSE BLANDT LODSEJERE OG BRUGERE

Horreby Lyng, Falster samt
Sandlyng- og Verup Moser, Vestsjælland

EU LIFE Østdanske Højmoser
EU LIFE 12 NAT/DK/000183

Juli 2020

Indholdsfortegnelse

Indholdsfortegnelse	2
Tak	3
I. Introduktion	4
1. Undersøgelsens formål.....	4
2. Undersøgelsens art og metode.....	4
3. Rapportens struktur og fremstilling	5
II. Horreby Lyng.....	6
1. Udviklingen i projektområdet siden starten.....	6
2. Aktiviteter, fremskridt og forsinkelser	8
3. Tilknytningsforhold til stedet.....	12
3.1 Den historiske baggrund.....	12
3.2 Lodsejernes tilknytning og brug af mosen.....	13
3.3 Delkonklusion vedr. tilknytningsforholdet.....	16
4. Projektstatus og forløb	17
4.1 Indledning: Dynamik og erfaringsopsamling	17
4.2 Oplevelsen af udviklingen på "Lyngen"	17
4.3 Kritikken.....	18
4.4 Lodsejernes samlede vurderinger af projektet.....	19
4.5 Borgerinddragelse og følgegruppe	20
4.6 Karaktergivningen.....	21
4.7 Delkonklusion på projektstatus og forløb.....	21
5. Opsamling, ideer og fremtiden.....	21
6. Opsummerende konklusion og anbefalinger Horreby Lyng.....	23
6.1 Anbefalinger	24
III. Verup og Sandlyng Moser – Store Åmose	27
1. Udviklingen i projektområdet	27
2. Aktiviteter og forsinkelser.....	28
3. Tilknytningsforhold til stedet.....	32
3.1 Den historiske baggrund.....	32
3.2 Den nuværende tilknytning.....	34
3.3 Herlighedsværdi og brugen af moserne.....	34
3.4 Kulturhistorie og arkæologi.....	36
3.5 Stammebåden - anekdote.....	38
3.6 Konklusion på tilknytningsforholdet.....	39
4. Projektstatus og forløb	39
4.1 Indledning.....	39
4.2 Lodsejernes vurdering af projektforsløbet.....	40
4.3 Publikumsadgang og turisme.....	40
4.4 Konklusion på projektstatus og forløb.....	43
5.1 Ris og ros	44
5.2 Borgerinddragelse og følgegruppe	47
5.3 Konkluderende opsummering - projektforvaltningen	49
6. Forbedringer, bedømmelse og fremtid	49
6.1 Karaktergivning.....	51
6.2 Fremtidsperspektiver	51
7. Opsummerende konklusion og anbefalinger St. Åmose	54
7.1 Perspektivering	54
7.2 Naturpark Åmosen	55

7.3 Fremtiden for højmosegenopretningen.....	57
7.4 anbefalinger.....	58
7.5 Afsluttende bemærkninger om de nationale perspektiver.....	59
IV. Supplerende undersøgelser	61
1. Pop-Up Survey på http://lifeeast.dk/ (Anneks 1)	61
2. Spørgeskema Horreby Lyng 2017 (Anneks 2).....	62
3. Automatisk persontæller Horreby Lyng 2013-2020 (Anneks 3).....	62
V. Afsluttende kommentarer om projektforskelle.....	63

Anneks 1 Pop-up Survey

Anneks 2 Spørgeskemainterview Horreby Lyng

Anneks 3 Besøgstal Horreby Lyng 2013-2020

Tak

En stor tak til lodsejere og naboer for at stille deres tid og viden til rådighed for denne undersøgelse. En særlig tak fra konsulenten for den store gæstfrihed og velvillighed jeg blev modtaget med under alle interviewene, og ikke mindst for de mange personlige historier og anekdoter fra områderne som har gjort stort indtryk, og været uvurderlige for beskrivelsen af forholdene – både i Horreby Lyng og i Store Åmose.

I. Introduktion

1. Undersøgelsens formål

Denne afsluttende undersøgelse har til formål at dokumentere de holdnings- og værdimæssige effekter, naturgenopretningsprojektet EU LIFE ”Østdanske Højmoser” (*Raised Bog Restoration in Eastern Denmark EU LIFE 12 NAT/DK/000183*) har haft for lodsejere og lokalsamfund i Guldborgsund og Sorø kommuner ved afslutningen af projektperioden i 2019. Undersøgelsen tager udgangspunkt i den lodsejerundersøgelse, der gennemførtes i begyndelsen af projektet sommeren 2014 samt de anbefalinger, der blev givet.¹ Da de sociokulturelle forhold i de to delprojekter er væsensforskellige, vil de blive adskilt i undersøgelsen og indgå som komparativt perspektiv i slutanalysen.

2. Undersøgelsens art og metode

Undersøgelsen er baseret på kvalitative interview med en antropologisk metodisk tilgang i lighed med den indledende undersøgelse (se note 1). Desuden er der forsøgt at indsamle supplerende socioøkonomiske data på samme parametre som i det indledende survey vedrørende turistnæringen, mm. Hvad angår turisterhvervet, herunder B&B, har projektledelsen sendt et spørgsmål ud til udvalgte foretagender, men ingen har desværre svaret. Interviewgrundlaget er til gengæld blevet udvidet i forhold til startundersøgelsen, så det omfatter et bredere udsnit af både lodsejere, der er direkte involverede, umiddelbare naboer og andre interessenter. Det er tilstræbt at interviewe de samme lodsejere som i første undersøgelse samt inddrage andre, der ikke tidligere har været interviewet. Der er dog sket en vis udskiftning i lodsejergrundlaget, hvilket især er markant i Horreby Lyng. Således var der i 2014 i Horreby Lyng 36 lodsejere, mod 15 i 2019; mens Verup og Sandlyng højmoser i Store Åmose i 2014 var fordelt på 14 lodsejere mod 6 lodsejere i 2019, heraf to godser med flere lodder. I Horreby Lyng er der interviewet 10 lodsejere og naboer omfattende 13 personer (heraf tre par) og i Verup og Sandlyng moser 8 lodsejere, både direkte involverede og naboer. Interviewene i sidstnævnte lokaliteter blev gennemført i juni-juli 2019 samt supplerende interviews i juni 2020, og på Falster i september-oktober og november-december 2019.

Interviewene følger en interviewguide med op til 38 spørgsmål fordelt på 6 temaer, som er identiske med de temaer, der blev berørt i startundersøgelsen. Spørgsmålene er tilpasset slutundersøgelsens mål, men er naturligvis sammenfaldende med tilsvarende spørgsmål i startundersøgelsen. Alle interviewene er optaget digitalt, transskriberet og kondenseret. Teksterne er derefter blevet kodet, kategoriseret og analyseret i forhold til de mest relevante tematikker, der kunne identificeres. Alle interviewede personer er anonymiserede i denne rapport. Til støtte for optagelserne er der også taget interviewnoter undervejs. Transskriptionerne er foretaget af to studentermedhjælpere og korrigerede flere gange.

¹ Socioøkonomisk undersøgelse i forbindelse med EU LIFE projektet ”Østdanske Højmoser” Horreby Lyng på Falster og Sandlyng og Verup moser på Vestsjælland: En holdningsundersøgelse blandt lodsejere. Guldborgsund og Sorø Kommuner, August 2014.

3. Rapportens struktur og fremstilling

Rapporten består af to hovedafsnit, der dækker undersøgelsen af hver sit delprojekt, nemlig Horreby Lyng i Guldborgsund Kommune (delprojekt 1) og Sandlyng og Verup moser i Sorø Kommune (delprojekt 2). Da projektforskelene er væsensforskellige i de to områder, både hvad angår den historiske kontekst, ejendomsforhold, geografi, og betingelserne for projektudvikling, har det været nødvendigt at dele arbejdet op i de to separate undersøgelser, hvis analyser og resultater er repræsenteret i rapportens to hovedafsnit. Til gengæld er der anvendt den samme metodiske tilgang (som beskrevet i forgående afsnit) i de to undersøgelser, ligesom det er tilstræbt at strukturere fremstillingen i de samme afsnit og underafsnit, som er nummererede efter de samme principper, så man vil kunne sammenligne de to projekter i de enkelte tematiske afsnit og underafsnit. Der er dog mindre variationer, hvor opdelingen ikke er helt identisk, dikteret af de ret store strukturelle forskelle der er på de to projekter og deres fremdrift. Der er i slutningen af rapporten desuden et kort afsnit, der sammenligner og fremhæver de væsentligste forskelle på de to delprojekter og deres resultater.

Et gennemgående træk i begge hovedafsnit er de mange citater fra de interviewede lodsejere. Da de dybtgående personlige interviews er undersøgelsens kærnemethode, har det været magtpåliggende, at alle interviewede lodsejere kom til orde i rapporten. Ligeledes har det været af betydning, at de interviewede personer blev citeret ordret, og at deres fortællinger og holdninger ikke bare blev bragt i sammendrag, der altid vil være baseret på konsulents filtrering og valg. Vi har i rapporten valgt at bringe citaterne direkte i de enkelte tematiske afsnit, i stedet for som man ofte ser at bringe dem i et separat annekse eller i fod- eller slutnoter, som risikerer ikke at blive læst. Det har naturligvis gjort selve rapporten længere, men til gengæld har det gjort den både mere nærværende og mere repræsentativ.

Som nævnt i foregående afsnit er interviews og citater anonymiserede. De er alle kodede via et fortløbende nummereringssystem, så de enkelte bidragsydere kan identificeres af konsulenten, men ikke er direkte tilgængeligt for kommunerne eller forvaltningen i øvrigt. Der er dog enkelte undtagelser fra anonymiseringerne, idet projektledere og følgegruppemedlemmer er nævnt ved navn i de tilfælde, hvor lodsejere har rost dem eller udtrykt anerkendelse af deres arbejde, eller hvor det er åbenlyst for enhver, hvem der refereres til. Det ville ikke give nogen mening at anonymisere her, hvor navnene naturligvis er vigtige at få nævnt. På den anden side har rapporten ikke viderebragt direkte personlig kritik, hvis det skulle forekomme, da tilgangen har været, at projektet ikke er en enkelt medarbejders eller konsulents ansvar, men et kollektivt ansvar der er placeret i de enkelte kommuner og i deres forvaltninger som system.

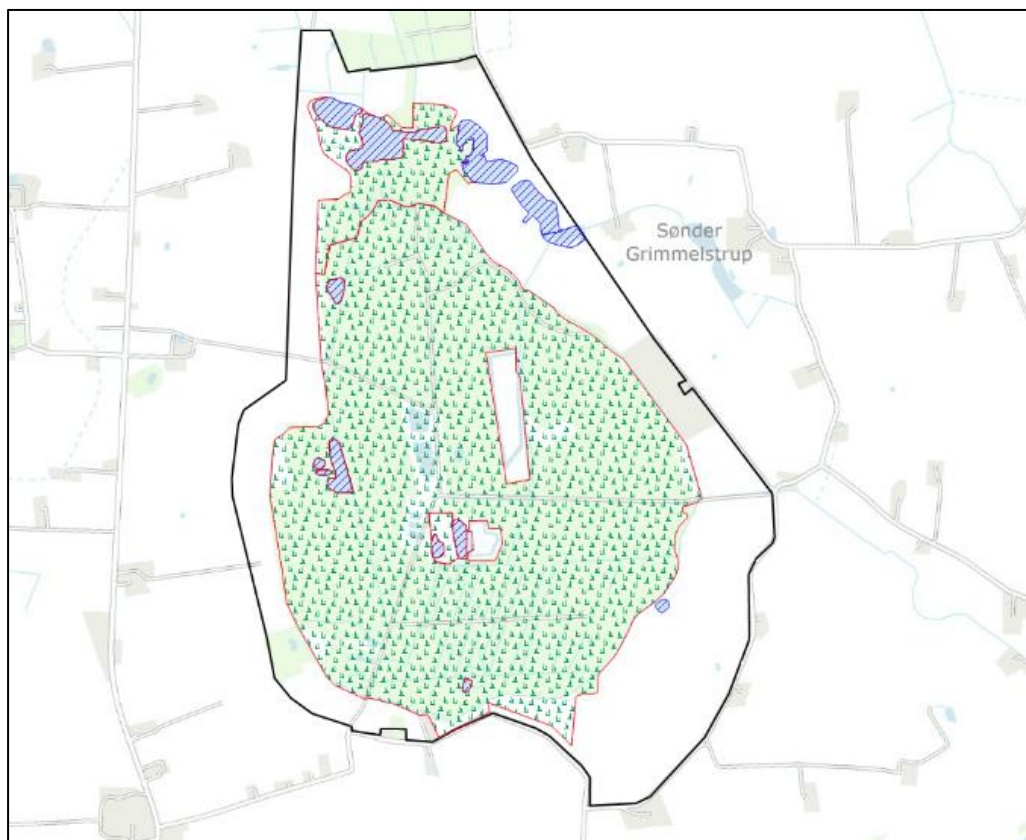
Foruden rapportens to hovedafsnit er der efterfølgende præsentationer af forskellige supplerende undersøgelser, som måler projektets effekter. Det drejer sig om resultaterne af det pop-up survey, der løbende (2014-2020) er blevet gennemført blandt brugere af hjemmesiden LIFE Østdanske Højmoser (<http://lifeeast.dk/>), og som alle hjemmesidens besøgende har haft mulighed for at besvare. Surveyresultaterne er præsenteret i Anneks 1. Som supplement blev der i vinteren 2017 gennemført en spørgeskemaundersøgelse blandt besøgende i Horreby Lyng. Undersøgelsen der er baseret på interviews med fokus på graden af anvendelse af smartphones og informationsmaterialer under besøget, blev gennemført over en 7 timers indsamlingsperiode fordelt på tre dage i perioden 25. december 2016- 6. januar 2017. Resultaterne er præsenteret i Anneks 2. Desuden er besøgstillene fra 2014-2020 registreret af den publikumstæller, der er opsat ved hovedindgangen til Horreby Lyng, og de er præsenteret i Anneks 3. (Se præsentation af annekserne i VI. Supplerende Oplysninger s. 57-59.) Det er alle oplysninger, der indgår i det generelle datagrundlag som rapporten bygger på, og som underbygger de tendenser og konklusioner, hovedanalysen er kommet frem til.

II. Horreby Lyng

1. Udviklingen i projektområdet siden starten

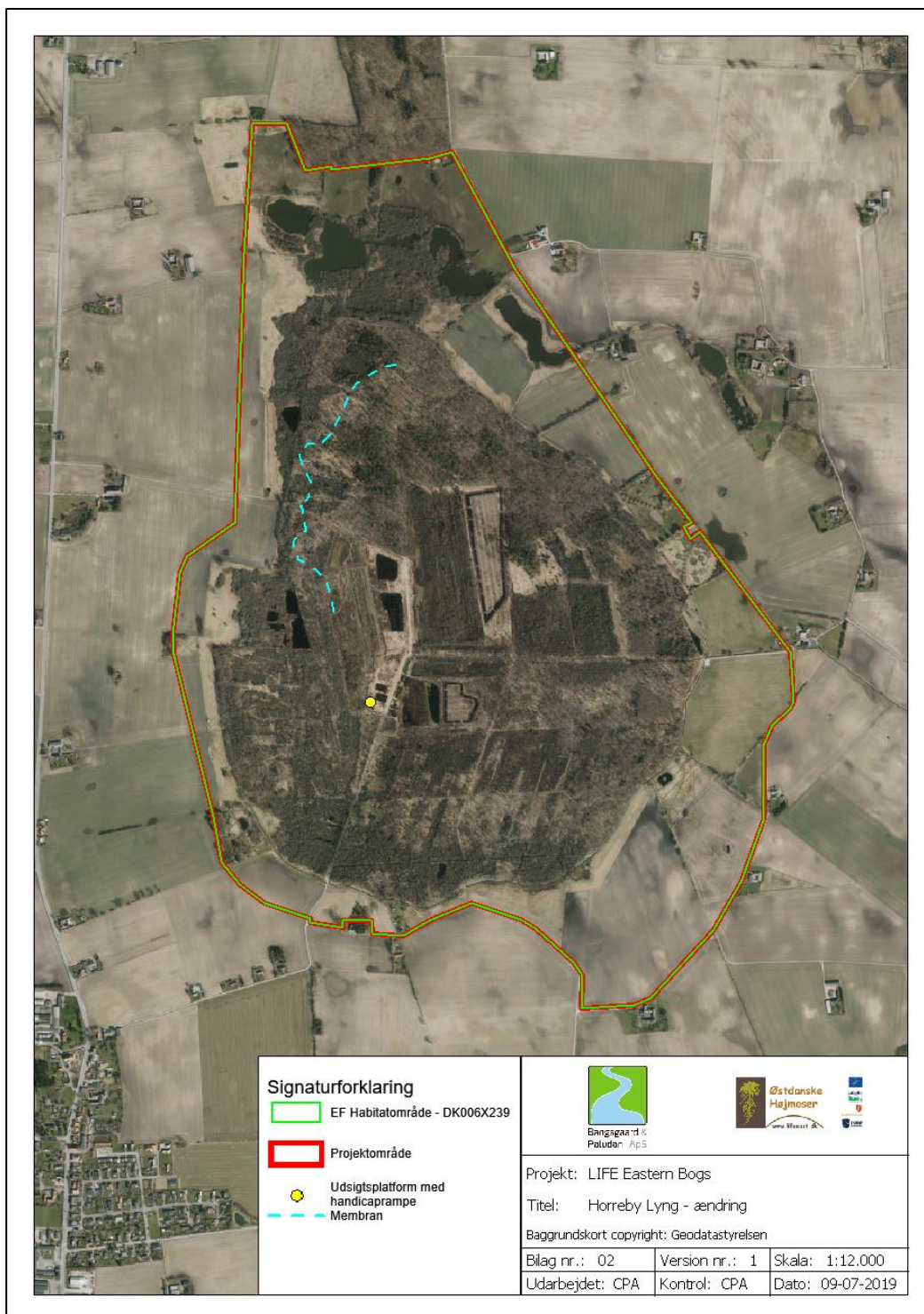
Horreby Lyng, beliggende i det nordøstlige Falster i Guldborgsund kommune, er kommunens eneste område, hvor man stadig finder tilbageblivende aktiv højmoser. Projektområdet er i EU LIFE projektet kendt som ”delprojekt 1,” hvor ”delprojekt 2” dækker projektområderne Sandlyng og Verup Moser’s dele af Store Åmose i Sorø Kommune. Ved projektstarten i 2013 udgjorde det samlede projektområde i Horreby Lyng ca. 150 ha, der en del af det eksisterende Natura 2000-område, men det blev i 2016 udvidet med en bufferzone med potentiale for senere udvikling til højmoser eller rigkær² til i alt 188 ha. Senere er der kommet yderligere udvidelser af bufferzonen og reguleringer til, således at projektområdet i 2017 omfattede 258 ha. Udvidelserne var begrundet i sikring af en robust bufferzone med potentiale for senere habitatudvikling samt sikring af levesteder for Stor Kærguldsmed. Det forventes, at Stor Kærguldsmed vil kunne udvikle gunstig bevaringsstatus på længere sigt inden for Natura 2000 området. Den sidste udvidelse med dette formål er godkendt i kommissionen i 2018 med inddragelse af yderligere 17 ha til naturtyperne Rigkær og Hvas Avneknippemose (i daglig tale kaldet Rigkærprojektet), så det samlede projektområde i Horreby Lyng kommer til at omfatte et areal på 275 ha. Af dette areal udgør selve højmosegenopretningen et areal på 231 ha. Randzonen, der også fungerer som buffer til højmosens kærneområde, udgør 120 ha. (For en klar opsummering se ”Teknisk og biologisk forundersøgelse af muligheder for sikring og retablering af rigkær ved Horreby Lyng” Bangsgaard & Paludan, januar 2019. Rapporten indeholder desuden fremragende kortmateriale)

Kort: Projektområdet Horreby Lyng

² Rigkær er en naturtype, der består af moser og enge med vandmættet jordbund med mere eller mindre kalkholdigt grundvand. Hvor engen afgræsses eller slås, er vegetationen åben og lavtvoksende med små stारter og mosser. Hvis der ikke slås eller græsses, bliver det mere højt voksende og tilgroet, så det efterhånden ændres til krat eller sumpskov. Rigkær er betegnelsen for en naturtype i Natura 2000-netværket, med nummeret 7230.

Udvidelseskort på basis af luftfoto

Mose

Sø

Eng

Beskyttet vandløb

Projekt-grænse

Natura-2000

Alle disse udvidelser og reguleringer er løbende blevet godkendt af EU kommissionen og gennemført efter en lang og til tider kompliceret proces, der omfatter jordfordeling og forhandlinger og overenskomster med de involverede lodsejere, der som vi vil se, er meget aktive og engagerede i projektet.

Som nævnt i indledningen var der i projektets opstart ikke mindre end 36 lodejere i Horreby Lyng, som bl.a. igennem de muligheder, som projektet har tilbudt for jordfordelingsaftaler og salg/køb af parceller i løbet af projektperioden, nu er reduceret til 15 lodejere (2019). Det gør naturligvis hørings- og beslutningsprocesser vedr. diverse indgreb og anlægsarbejder meget lettere, når der er færre lodsejere med større arealer. Strukturen i ejerskabsforholdene og den sociale dynamik, den afføder, kan have afgørende betydning for beslutningshastighed og fremdrift i denne type naturgenopretningsprojekter, hvor der skal opnås konsensus mellem mange private lodsejere, som deltager på frivillig basis. Her har det været helt afgørende for projektets succes, at Guldborgsund Kommune gennem projektmidler fik muligheden for at købe den største parcel i Horreby Lyng på 96 ha i 2013, hvilket gjorde det muligt tidligt at starte på de indledende arbejder med bl.a. rydninger af nåleskov og andre indledende tiltag. Desuden ligger der en klar symbolsk markering i, at det område, som kommunen købte af en privat ejer, igennem flere århundreder, helt tilbage fra 1500-tallet, havde tilhørt Corselitze Gods, (nu ejet af Det Classenske Fideicommis), der meget tidligt i historien udvandt tørv til brændsel fra højmosen, en aktivitet der i senere krigsperioder blev en meget indbringende forretning og industri, der beskæftigede en masse mennesker og havde stor økonomisk betydning for lokalsamfundet. Tørveproduktionen fortsatte helt frem til slutningen af 1960'erne. Derfor har ejeren af det 96 ha kærneområde altid haft en økonomisk dominerende og toneangivende position i området på Nordfalster. Den rolle har Guldborgssund nu overtaget og brugt til at tage et vigtigt lederskab som pioner i naturgenopretning af højmoser i Danmark. Vi vil i det sammenlignende afsnit i slutningen af rapporten diskutere dette forhold yderligere.

Således er Horreby Lyng en dynamisk enhed, hvor naturen i samspil med lokalbefolkningen bliver ved med at forandre sig og udvikle sig, og hvor både natur og sociale forhold løbende tilpasser sig gensidigt og hermed åbner for nye muligheder til gavn for naturgenopbygning, biodiversitet, og CO2 binding. Her er projektet og Guldborgsund Kommune en afgørende katalysator. I næste afsnit vil vi opsummere de mange tiltag og aktiviteter, som projektet har realiseret siden projektstarten i 2013.

2. Aktiviteter, fremskridt og forsinkelser

Naturgenopretningsprojektet i Horreby Lyng højmoser har siden den officielle start i august 2013 gennemført en lang række aktiviteter i området, både af teknisk karakter i forbindelse med hele vådgøringsprocessen (fastholdelse af vintervandstanden så lang tid som mulig) og sikringen af såvel kærneområdets som bufferzonens funktioner, yderligere biologiske og monitorerende undersøgelser og en masse tiltag i forbindelse med adgang og formidling af projektet og områdets værdier til et større publikum. Dertil kommer lange forhandlinger med lodsejere i og omkring Horreby Lyng, uden hvis medvirken projektet ikke kunne gennemføres. Da den første lodsejerundersøgelse blev gennemført i 2014 var der allerede etableret nogle plankebroer med fastlagte besøgsruter i området samt en elektronisk publikumstæller. Efterfølgende er yderligere rutemarkeringer med tilhørende infokort og foldere, informationstavler med både biologiske og lokalhistoriske oplysninger kommet til. Blot for at nævne nogle af de mere iøjnefaldende tiltag.

Men også med hensyn til selve den tekniske del af genopretningsprojektet, og i særdeleshed i forhold til formidling og publikumstilgang er der sket store fremskridt. Her må man især fremhæve det imponerende Naturrum, med udstilling, undervisningsmaterialer til skoleklasser, udsigtstårn og andre besøgsfaciliteter, som blev indviet den 21. maj 2019.

Indvielsen af Naturrummet, 21. maj 2019

Dertil kommer en serie på 12 videoer, der dækker forskellige aspekter af projektet såsom Horreby Lyngs økologi, flora og fauna, forhistorie, kulturhistorie, projektudviklingen og meget mere. De er alle tilgængelige på YouTube:

1. EU Life projektet <https://www.youtube.com/watch?v=A5Xkobb-K1E>
2. Lodsejerne <https://www.youtube.com/watch?v=bRJzpCqII28>
3. Flagermus <https://www.youtube.com/watch?v=xbgHKpZJdjk>
4. Klima https://www.youtube.com/watch?v=HcdEd_tj9lc
5. Tørvegravning <https://www.youtube.com/watch?v=mm3fC2nQwj4>
6. Der var engang <https://www.youtube.com/watch?v=icB9ZLyXNHA>
7. Særlige planter <https://www.youtube.com/watch?v=Fw9DhohagMw>
8. Stor Kærguldsmed <https://www.youtube.com/watch?v=6EvH5KdcgaM>
9. Sphagnum <https://www.youtube.com/watch?v=xyjvBWfZo9o>
10. Barnekraniet <https://www.youtube.com/watch?v=CAvz5jeuqkQ>
11. Svampe <https://www.youtube.com/watch?v=GUy0bX-Ei9A>
12. Dyreliv https://www.youtube.com/watch?v=O_C8xQj0hh8

Der er sågar udviklet en interaktiv App, der anskueliggør områdets tilblivelseshistorie gennem en tidsrejse fra den sidste istid for 14.000 år siden, over jernalderen 235 f. Kr og til tørvegravningsperioden under Anden Verdenskrig (1943). Appen er en slags AR applikation (augmentet reality) i 3D grafik, der emulerer landskabet, hvor du står under besøg i mosen omkring Naturrummet! Den findes på hhv. dansk, engelsk og tysk. (søg : *Højmosen i Horreby Lyng. En 3D tidsrejse i Horreby Lyng*).

Endelig skal nævnes udarbejdelse af undervisningsmateriale til skolerne. Horreby Lyng projektet er i 2019 indgået i "Dannelsesrygsækken", et initiativ til børn og unge i Lolland og Guldborgsund Kommuner, der kan deltage i fagligt relevante og kreative læringsforløb hos kommunernes egne kulturaktører. Fra skoleåret 2019/2020 starter "Dannelsesrygsækken" et 3-årigt projekt, der består af en række obligatoriske og gratis læringsforløb i kommunerne. Her skal Horreby Lyng danne rammen om læringsforløb for 0. klasse i Natur- og Kulturmiljøer. Til dette er der udarbejdet et forslag til undervisningsmateriale med tilhørende "skattejagt". Pakken hedder "På bogstavjagt i Horreby Lyng" og består af en "ekspedition" med 5 poster, hvor forskellige opgaver skal løses.

En opsummering af projektets aktiviteter følger her, og man må sige, at det ikke har ligget på den lade side:

2013:

- Opstart af projektet i august
- Skovning af fyrretræer og udkørsel af tømmer påbegyndt. Stoppet af pludselig voldsom nedbørsmængde sent på året. Tømmer udskibet fra Nykøbing.
- Opsætning af fire vandstandsmålere i december.

2014

- Kortlægning af dyre- og plantelivet i mosen med støtte fra 15. juni Fonden.
- Åbent hus og rundvisning i projektområdet for interesserede.
- Kortlægning af sphagnum og højmosplanter ved konsulentfirmaet Agalaja.
- Præsentation af projektet på EU-LIFE workshop i Finland.
- Udkørsel af tømmer fortsat pga. tør sommer. Ildebrand i moseområdet, som blev slukket af 200 brandfolk og 20 brandslukningskøretøjer. Man undgik at ilden bredte sig til tørvelagene.
- Gennemførelse af første runde af lodsejersamtaler.
- Nedsættelse af styregruppe og følgegruppe og afholdelse af følgegruppemøder.
- Kick-off workshop på Marienlyst med forslag til de nye forvaltningstiltag. (Fældet EU-Life)

2015

- Følgegruppemøder med gennemgang af diverse undersøgelser og forslag til nye plejetiltag.
- Afslutning på lodsejerforhandlinger og kendelse af Jordfordelingskommissionen vedr. lodsejeraftaler, der hermed blev juridisk gyldige.

2016

- Start på anlægsarbejder. Etablering af randkanal med udløb i Fribrødre Å. Lukning af grøfter og dræn.
- Etablering af vækstbassiner til sphagnum-mosser. Udpodning i to vækstbassiner med hjælp fra skovteknikelever fra Skovskolen, København Universitet.
- Opstilling af midlertidigt udsigtstårn.
- Start på optagelser og produktion af dokumentarfilm.

2017

- Import af sphagnummosser fra Estland.
- Etablering og podning i resterende vækstbassiner ved hjælp af elever fra Skovskolen, KU.
- Forberedelse af div. udbudsmateriale, teknisk dokumentation og planlægning.

2018

- Undersøgelse vedr. udvikling af rigkær og kortlægning af behov for forvaltningstiltag for Stor Kærguldsmed.
- Undervisning i pleje og forvaltning af lysåbne naturtyper på Lolland-Falster til elever fra Skovskolen, Københavns Universitet.
- Projektet i venteposition for at kunne se virkningen af tiltag.
- Lodsejerforhandlinger omkring udvidelse af projektet (vedr. rigkær) igangsættes med 7 private lodsejere.

2019

- Bygning af Horreby Lyng Naturrum inde på "Lyngen" og indvielse 21. maj 2019 for lodsejere og åbent hus for offentligheden den 25. maj 2019. Byggeriet samt udstillingen er støttet af EU-LIFE, 15. Junifonden, Friluftsrådet, Nordeafonden og Mønbogårdfonden.
- Udbygning af plankestier og markerede turruter i området.
- Afslutning af supplerende lodsejerforhandlinger.
- Forberedelser til etablering af yderligere vandstandsende membran.
- Horreby Lyng projektet og Naturrummet indgår i Lolland og Guldborgsund Kommuner fælles projekt "dannelsesrygsækken" til undervisning/aktiviteter for skolerne. Igangsættelse af genopretning af rigkær i den udvidede projektzone.
- Udarbejdelse af undervisningsmateriale og informationsvideoer.
- Udvikling af en interaktiv AR-App om Horreby Lyngs historie i tre tidperioder: "Højmosen Horreby Lyng"
- Den afsluttende lodsejerundersøgelse påbegyndes (vedr. rigkær).

2020

- Ny handicap-venlig plankesti med platform etableres.
- Åbning af ny hjemmeside www.horrebylyng.dk
- Anlægsarbejde i forbindelse med rigkærprojektet gennemføres
- Udbud og gennemførelse af ekstra membranprojekt gennemføres

Foruden overstående er følgende fælles formidlings- og presseaktiviteter for hele EU-Life-projektet blevet gennemført sammen med Sorø Kommune:

2013

- 14.03 Artikel i Politiken om betydeligt tab af kulturarv pga. dræning af St. Åmose: "*Et arkæologisk sår står nu ganske åbent*"

- 13.11 Politiken ”Dyrt at komme på EU’s fine grønne liste” og ”EU-støtte: Falsters kæmpesvamp skal gøres våd igen”
- 04.06; 26.06 og 22.11 Region Sjælland: 3 pressemeddelelser/artikler om projekt-tilblivelse og EU-Life-støtte. Dækker både Horreby Lyng og St. Åmose.

2015 (Hele EU Life-projektet, fælles med Guldborgsund Kommune)

- Projektaktiviteter med eksterne eksperter og samarbejdspartnere:
- 2-3 marts. Studietur Lille Vildmose.
- 10-13 marts. Studietur Tyskland-Holland.
- 22. maj. Studietur Holmegårds Mose.

Adskillige af de planlagte projektaktiviteter er blevet forsinkede bl.a. pga. vejrmæssige udfordringer særligt i sommeren 2018, der var ekstremt tør og varm og slog Danmarksrekord med hensyn til antal solskinstimer i maj og juni. Desuden måtte projektlederen tage orlov pga. alvorlig sygdom, hvilket naturligvis også forsinkede forskellige projektaktiviteter. Ledelsesfunktionen blev midlertidigt overtaget af en kollega. Dertil kommer forskellige bureaukratiske forsinkelser, som alt i alt har gjort, at projektets gennemførelse og afslutning er blevet udskudt. Der er således i 2019 blevet bevilget en forlængelse af projektet til afslutning pr. 31. marts 2021.

3. Tilknytningsforhold til stedet

3.1 Den historiske baggrund

Horreby Lyng moseområde, lokalt refereret til som ”Lyngen”, spiller en stor rolle i de lokale fortællinger om Nordøstfalsters udvikling og historie, og er en del af den lokale ”krønike” om moseområdets udvikling og betydning. Disse historiske dimensioner er detaljeret gennemgået i den første socioøkonomiske rapport fra 2014 og vil ikke blive gentaget her, men for oversigtens skyld og for nye læsere, vil de store træk blive opsummeret.

Horreby Lyngs betydning kan spores tilbage til de første menneskelige bosættelser i området, hvad de mange fund på markerne ned mod moseområdet af stenredskaber både fra den ældre og den yngre stenalder vidner om. De lokale lodsejere, der har dyrket jorden her, har da også store mængder af arkæologiske genstande liggende, som de eller deres familier har fundet gennem tiden, og som stadig binder dem sammen med områdets forhistorie. Men også i selve moseområdet er der gjort betydningsfulde fund fra jern- og bronzealderen, og historier om skelet- og knoglefund under fortidens tørvegravning understreger denne historiske betydning. Netop tørvegravning og produktion af tørv, både som varme- og energikilde til de lokale husholdninger og som større kommerciel produktion, har spillet et central rolle i mosens og Nordfalsters udvikling og økonomi. De mange små parceller, der indtil for nylig kendetegnede jordejendomsforholdene i ”Lyngen,” er netop et udtryk for, at alle omkringboende havde ret til og behov for tilgang til billig brændsel, men den centrale drivkraft i den kommercielle udvinding af tørv var Corselitze Gods, der som nævnt indtil for nylig var langt den største lodsejer i Horreby Lyng. Godset har i sig selv en fascinerende historie, der går tilbage til middelalderen og har op gennem tiden været ejet af både adelslægter og kronen, -frem og tilbage.³ Corselize er siden 1792 ejet af det Classenske Fideicommiss, og har nu H. M. Dronning Margrethe som protektor. Man kan i godsets protokoller se lange opgørelser over produktionen

³ Både Valdemar Sejr, Tycho Brahes bror Axel, Falsterslægten, Frederik den 3, den udskejjende Frederik den 5, Prins Carl af Hessen og sidst Generalmajor Johan Frederik Classen der også er grundlægger af Frederiksværks kanonstøberi, krudtværk og by, spiller alle en rolle. Der var mange klager fra de lokale bønder over overdrevet hoveriarbejde og urimelig udbytning af deres arbejdskraft under J. F. Classen, som ved sin død trods alt efterlod sig et testamente der lempede på disse forhold og gav bønderne arveret til deres ejendom, og dermed ophævelse af fæstet. Hoveriet blev endeligt afskaffet på Corselitze 1850-55.

af tørv på Horreby Lyng helt tilbage fra slutningen af 1600-tallet, og vi snakker om millioner af stykker tørv, samt hvem der var kontrakthavere, og som igen hyrede lokal arbejdskraft ind. Her står oplyst ”høkeren i Horreby”, skolelæreren, præsten og andre borgere som ”entreprenører,” der alle tjente på denne udvindelsesindustri. Godset havde en lyngfoged ansat til at styre arbejdskraft og produktion af tørv, og godset investerede en del i mekanisering af produktionen. Det største økonomiske boom i tørveindustrien på ”Lyngen” kom under Anden Verdenskrig, som i mange andre tørvemoser i Danmark, og det var en meget indbringende forretning (se også afsnittet om tørveindustrien i Store Åmose i næste kapitel). Der blev anlagt jernbaner og transportveje for at transportere tørv til de større aftagere herunder bl.a. sukkerfabrikken i Nykøbing F. Der er også i lokalsamfundet en masse historier og anekdoter i omløb omkring almindelige menneskers liv og forhold til Horreby Lyng, både som tørvearbejdere, fattige landarbejdere, krybskytter og andet godtfolk som fx de berømte ”Lyngbrødre,” der boede på Lyngen og optrådte til de lokale baller og ved fugleskydningen med deres lige så berømte ”Lyngorkester”. En del af disse historier og anekdoter indgår i det informationsmateriale, som projektet har udarbejdet, og som man også kan finde i Naturrummet, på plancherne langs plankestierne, og på projektets hjemmeside og app.

Denne ”Horreby Lyngs krønike,” der er under stadig skrivning, er et vigtigt element i forståelsen af tilknytningsforholdet og dermed for højmosse-genopretningsprojektets succes og fremtidsmuligheder. Som det bliver konkluderet i undersøgelsesrapporten fra 2014:

”Der er utallige historier og anekdoter fra Lyngen, som bidrager til cementeringen af lodsejeres og lokalbefolkningens tilknytning til højmosen, et tilhørsforhold der ind imellem beskrives i passionerede vendinger. Området indgår således i den lokale folkløse og betyder mere for den lokale identitetsdannelse, end man måske umiddelbart ville tro. Derfor er der også en stor interesse for genopretningsprojektet, som indgår i den fortsatte fortælling og lokalhistoriske krønike og udgør en del af Falsters kulturelle kapital.”

Dette er alt sammen lige så gyldigt i dag, som det var i 2014.

3.2 Lodsejernes tilknytning og brug af mosen

I 2014 rapporten kunne følgende konklusioner opsummeres vedrørende de interviewede lodsejeres tilknytning til Horreby Lyng:

- Lodsejere og naboer har stærk tilknytning til stedet, dets historie og dets fortælling.
- Vigtig del af lokalbefolkningens selvforståelse
- Vigtigt omdrejningspunkt i den lokale identitetsdannelse og krønike
- Områdets udvikling og [nu også] projektet indgår i den fortsatte fortælling
- Projektet forventes at få en positiv og værdiskabende effekt
- Lokalt ejerskab til områdets fortælling - som projektet indskriver sig i...

I den mellemliggende periode er disse forhold blevet både bekræftet og forstærket gennem projektet. Det er de pga. selve projektets aktiviteter. Genopretningsprojektet har gennemført en lang række oplysningsaktiviteter og har løbende været i de lokale medier i regionen, der har tiltrukket sig offentlighedens opmærksomhed i almindelighed og lokalbefolkningen og lodsejeres i særdeleshed. Desuden er adgangen via plankebroer og stimarkeringer blevet væsentligt forbedret, og endelig er der gennemført lodsejerforhandlinger om udvidelsen af projektet, ligesom der er ydet hjælp til jordfordeling til fordel for en koncentration af moseparceller på færre hænder, så der i dag er 15 lodsejere mod 36 i 2013. Der har sideløbende været diskussioner mellem enkelte lodsejere og kommunen vedrørende den tekniske udførelse af visse drænarbejder, der på trods af uenigheder, må tillægges positiv betydning, idet det har forbedret både projektet og kommunikationen. Alt i alt er det processer, der aktivt inddrager lodsejere og naboer og bekræfter betydningen og tilknytningen til ”Lyngen” og understreger herlighedsværdien af stedet.

Mange af lodsejerne har længerevarende familierelationer til ”Lyngen”, og der er som sagt masser af sjove og pudsige anekdoter fra området, der tegner et billede af områdets betydning for de lokale. Her er et lille uddrag:

”Jeg er barnefødt herude på den anden side af lyngen, og det her er min mormors fødehjem. Bygningerne er de samme. Vi har bygget et nyt stuehus. Jorden er den samme. Vi har 20 tønder land hertil, som min far har passet ude fra den anden side af byen, altid da jeg kan huske... Jeg har brugt mange timer nede på lyngen som barn og med skolen, hvor vi gik ned og fik undervisning.” (1)

”Vi har været meget glade for det. Vores familie især. Vi tager ud i naturen med vores familie der. Vi har fået nøgle til bommen. Vi skulle have en med, som var dårligt gående, så vi skar hængelåsen over. Siden da har vi haft nøgle til bommen. Det er dog meget sjældent jeg benytter den. Har altid haft et forhold til moseområdet derude. Det har altid været en stor del af familielivet.” (2)

”Jeg har et stykke lyng dernede, som hører til gården i Horreby, som mine forældre overtog i 1960 efter min farfar. Det stykke har vi mageskiftet. Der havde de gravet tørv under krigen. Og så havde min farfar Humlestedet på svinget, som nu er revet ned. Der lå en lille landejendom, og på den jord var der 6 tønder land. Der blev tørv kørt ud på skinner. Der vokser vild humle på lyngen. I 1972 overtog min bror det efter min far. Min bror interesserer sig ikke for skov, så det stykke lyng dernede har jeg fået i den forbindelse.” (3)

”Det var stedet, hvor du tog ud og gik på jagt, samlede forskellige svampe osv. Jeg har også hjulpet min fætter, som var sommerfugle og natsværmer-samler. Vi har aldrig haft noget at gøre med tørvegravningen. Jeg kan ikke huske, at der er blevet gravet tørv der. Så vidt jeg ved, så er det tørv, der er forsvundet ude fra lyngen på den part, der hørte til præstegården. Det er fra første verdenskrig eller tidligere.” (4)

”Lyngbrødrene spillede, da vi havde børnefugleskydning. Voksenfugleskydning den kom senere, da der kom en skytteforening. De stillede cementvægge op. Det var fra parkeringspladsen. Det var lige der omkring i 1949, deromkring hvor jeg var blevet konfirmeret, hvor jeg skød med. Men børnefugleskydning det var første søndag i august. Med armbryst og det var på højre side af parkeringspladsen. Et lille stykke ind der, hvor der var et åbent stykke. Det var børnene, der skød efter en træfugl. Det var nøjagtig, som når de voksne skød, det var bare med træ. Lyngbrødrene de spillede så til bal i forsamlingshuset om aften.” (5)

”Lyngen var et sted, vi gik ned og fældede nogle træer og lavede brænde eller tog med hjem og savede i. Det har jeg været med til som knægt. Da slæbte vi meget med ud derfra. Og nu har jeg aldrig selv været specielt jagtinteresseret, men det var mine brødre og min far, så de gik på jagt. Jeg kan også huske, at vi ryddede et stykke og plantede grantræer. Der blev lavet mange tossestregere dernede. Det har vi brugt mange vinterdage på...Der var en stor losseplads herude – dér. Det var byens losseplads. Jeg kan huske ham, der sad derude og tog imod det skrald, derude. De fyldte den op med alt. (...) Hvad der ikke var af giftdukke osv.” (6)

”Jeg kom altid meget på lyngen. Kendte alle træerne. Vi har altid gået på jagt dernede, fisket lidt i søerne og passet dyr dernede. Familien har altid haft en tæt relation til mosen dernede. Vores familie har ikke været med til at grave tørv. Min farfar han var grusgravejer, og det var der mange flere penge i.” (7)

Et andet aspekt som har betydet meget og stadig gør det for nogle af lodsejerne, er jagten. Den er fint beskrevet af en af de aktive jægere:

”Om foråret går vi på bukkejagt. Fra 1. september må vi skyde ænder, og fra i morgen må vi skyde det hele. Fasaner, duer, ænder, krikænder, gæs og hvad der nu ellers er. Naboerne går sammen. Vi får ikke skudt det hele. Sidste år blev der skudt to eller tre dådyr derude. Det var en jeg kender, der skød dem. De var svære at få op på en trailer. Vi kørte op igennem byen med de

store dyr på traileren. Det er forholdsvist nyt. Det spreder sig meget i arealet i øjeblikket. De er stukket af fra en indhegning i tidernes morgen. Sidste år da jeg gik ned mod mosen, så rejste der sig fire store hjorte nede i Hedemarken. De er kommet inden for de sidste 4-5 år. Der er ikke en fast bestand i øjeblikket, da dådyr strejfer meget over store afstande. Det har nok ikke noget med lyngprojektet at gøre, for de var nok kommet alligevel.” (8)

Der er mange anekdoter at fortælle med et gran nostalgi:

”Har altid kendt til mosen heroppe. Da jeg blev født, havde min far jagten på Præstemosen, lyngparten. Den fik han i 1947, så vidt jeg ved. Præsteparten og lyngparten hørte sammen. Jeg var ikke ret gammel, første gang jeg var herude sammen med min mor og far og en hund på en motorcykel KV125 med et jagtgevær over skulderen. Det er en skam, at der ikke er et billede af det.” (9)

”Det har drejet 180 grader til i dag. Både samfundet og lyngen. Du kunne se heroppe fra og næsten hele vejen igennem. Der var hegn, og å-løbet stod frit. Det var græsning. Der gik heste og får (op i 70’erne). Som barn var det et åbent areal. Når du stod ude på præsteparten, som ligger en tand længere henne, end den som jeg ejer, der var to store vandhuller der dengang. Det ene var ikke så dybt. Der voksede noget, som krikænderne var vilde med. Hvis far kunne ramme, var der altid minimum 2-3 krikænder med hjem. De trivedes derude dengang. Min far havde dengang jagten sammen med centralbestyreren Petersen og hans søn Waldorff, som senere blev centralbestyrer (telefoncentralbestyrer). Når skovrideren ringede og skulle have fat i lyngfogeden, så dengang kunne man jo lytte med, hvad de snakkede om, så ringede Waldorff til min far og sagde: ”På lørdag kl. 10 der starter de ude på lyngen og skal holde fællesjagt”. Så satte min far, Waldorff og Petersen sig og skød en hare eller en and, eller to, når de pilede ud igennem. Det har jeg hørt mange sjove historier om, ... at Waldorff har ringet. Der findes et tegnet billede af stedet, med episoder fra lyngen og præstemosen, som der er en der hedder Bjarne Svenson, der har tegnet. Han er død nu. Jeg ved ikke, hvor det er blevet af.” (10)

Og fest og glade dage med jagtselskaber:

”Der var tradition i familien, at den 16. august der var præsten, pastor Lilleøre, altid med til jagtfrkosten. Det foregik i kælderen hos mine forældre. Min mor hun havde en Tatol butik, hvor der var lagerlokaler i kælderen, hvor der så bare blev ryddet ud... Præsten var med til den her frokost om morgenen, det var typisk halv ni. Med masser af øl og brændevin dengang. Så var der sagføreren Asger Sørensen og Lilleøre, de var forfærdeligt tørre begge to og kunne fortælle en masse røverhistorier. Jeg kan huske, at Lilleøre havde en gammel Ford at køre i. Der kørte vi fra Spangvej derhen med præsten ved roret, sagføreren til højre og min far, farbror og jeg omme bag i, og en hund. Så skulle vi ud og se, om der var en and i de der åbne vandhuller, der var dengang.” (11)

I dag er det nok mere seriøse jægere, heriblandt en buejæger:

”Nu er det jo store stykker. Jeg har egentlig stadig jagt her, for jeg får lov til at gå på NNs stykke. Så jeg har jagt 3 steder. Det er fint. Jeg har 3 rekorder. Jeg er den første, der har skudt et dådyr på Horreby Lyng, en spidshjort. Jeg er den eneste, der har skudt medaljebuk, det er den der hænger inde i stuen. Det er en bronzemedalje for den. Og så er jeg den første, der har skudt med bue, buejagt. Det er 7 år siden jeg fik buejagttegn.” (12)

”En vigtig pointe for at jeg gik med på det [genopretningsprojektet] var, at vi stadig fik lov til at gå på jagt. Hvis ikke, så havde jeg sagt nej tak. Den frihed skal man ikke tage fra folk og slet ikke fra jægere. Jeg synes, at det er en berigelse med de dådyr derude. Men det er lidt ærgerligt, at nogle derude skyder dem lidt for meget. Nu har jeg selvfølgelig også lidt år på bagen. Lad dem nu gå. Kommer der så den store hjort, så skyd den.” (13)

3.3 Delkonklusion vedr. tilknytningsforholdet

Som det fremgår af de ovenstående citater fra lodsejerne, er Horreby Lyng fortsat et vigtigt element i den lokale identitetsopfattelse og den fortsatte krønike om moseområdet og dets betydning for lokalsamfundet og Nordfalster. Som en af de mangeårige naboer og lodsejere udtrykker det:

”Lyngen har altid været en del af vores liv.” (14)

Desuden bekræfter de sidste års udvikling, at selve projektet har medført en øget fokus på mosens betydning blandt lokalbefolkningen og dermed har konsolideret sin betydning som et vigtigt element i den fortsatte fortælling om Horreby Lyng. Således har projektet styrket opfattelsen af medejerskab til både området og projektet selv blandt lodsejerne, og dermed har projektet opnået en værdiskabende og positiv effekt og bekræftet konklusionerne fra 2014.

4. Projektstatus og forløb

4.1 Indledning: Dynamik og erfaringsopsamling

Det er vigtigt, at lodsejernes oplevelse af projektets udvikling, forløb og udførelse kortlægges af hensyn til erfaringsopsamlingen i forvaltning og projektledelse, hvad vi kunne kalde den institutionelle hukommelse. Det er især vigtigt, at de erfaringer man har gjort sig, omkring de sociale parametre i implementeringen af naturgenopretningsprojekter bliver opsamlet, da naturprojekter af indlysende grunde er domineret af teknisk og biologisk ekspertise, men hvor det til syvende og sidst er de sociale og kulturelle parametre, der bestemmer, om projektet bliver en succes eller ej. Hvis ikke lodsejere og det øvrige lokalsamfund føler medejerskab og bakker op om projekttiltagene, kan et nok så velbegrunderet naturgenopretningsprojekt ende som en resultatløs fiasko. Heldigvis har de sociale parametre og lodsejerkontakten i det nærværende projekt været højt prioriteret. Det betyder dog ikke, at hele forløbet har været lydefrit og rosenrødt. Der har som tidligere nævnt været uoverensstemmelser mellem nogle lodsejere og projektet omkring den tekniske udførelse af omlægninger af vandstrømmene og dræningssystemerne, afledt af en frygt for at ende med våde jorde i randzonen. Det er uundgåeligt, at der opstår uenigheder og småkonflikter i projekter, der involverer så relativt mange forskellige personer og personligheder, som tilfældet har været i Horreby Lyng projektet, og hvor der samtidig er asymmetri mellem en stor magtfuld offentlig projektudvikler og lodsejer på den ene side (kommunen) over for en gruppe mindre private lodsejere med en identitetsmæssig investering i samme område. Som vi vil se, er det lykkedes at opnå en positiv balance i forholdet i Horreby Lyng og også at finde brugbare løsninger og fungerende kompromisser, som alle kan leve med. Det er som sagt vigtigt at lære af de fejl, der (nødvendigvis) bliver begået i sådan et projektforsøg, og føre det til protokols, så andre projektudviklere kan gøre brug af erfaringerne ved andre naturgenopretningsprojekter. Der er ingen grund til at genopfinde hjulet hver gang. Vi vil derfor i det følgende lade både de rosende og de mere kritiske røster komme til orde.

4.2 Oplevelsen af udviklingen på "Lyngen"

De fleste interviewede ser positivt på de forandringer i Horreby Lyngs natur og landskab, som projektet har medført:

"Den udvikling der er sket med den (Lyngen), synes jeg er rigtig positiv, for nu er der da andre, der får glæde af den, og ikke kun os andre. Det er blevet åbnet for offentligheden og der er lavet naturrummet. Der kommer mange flere folk, men jeg synes alligevel, at der mangler reklame for det. Vi kunne jo lave en cykelsti og ridesti for at lave lidt større publikum." ... (15)

Og projektet opfattes nu som et element i en generel opblomstring af lokalsamfundet...

"Nu er vi jo de ældste, ... der er unge mennesker omkring mig med børn. Det er bare så positivt med den skole; Møllebakkeskolen, den har jeg selv gået på, den kører godt nu, med alle de børn. Og købmanden lever fint, og pizzamanden. Det er positivt." (16)

... "Det har forandret sig utrolig meget, for det var jo helt lukket. Vi er da glade for, at alt er åbent og lavet i stier, det er vi glade for. Der er kommet meget mere lyng. Tørvegravene der til venstre var helt åbne. Jeg har snakket med en, som har fisket derude og fanget gedder. Det er groet helt til nu." (17)

"Jeg synes absolut, det er positivt. Det har været svært at se på, i nogle tilfælde - det er jo sådan et sart område. Man kunne jo slet ikke være uenig i, at de der nåleplantager skulle væk,

men hold da op, hvor så det ud - og det ser stadig hærget ud. Men det er da helt rigtigt, at det bliver gjort.” (18)

Jeg synes sådan set, at det er et fint projekt. Jeg tænker jo: "Hold da kæft, at der skal bruges så mange penge på sådan noget gøgl". Men det er der så nogle, der synes, at der skal, og så er det fint nok. Jeg har egentlig haft den tilgang til det, at det kan jo ikke skade nogen steder, og lad os så se, hvad det kan blive til. Jeg har ikke haft den store fidus til det, men jeg har heller ikke villet tage afstand til det.” (19)

”Der er sket meget med jorderne rundt omkring. Især heromme på den her side efter det er blevet åbnet inde på lyngen. Fra jeg købte i 2012 til nu, dengang kunne man måske tælle 5 biler, der kørte ind på lyngen, og det var som regel en jæger, nu kan du tælle 20 om dagen, som skal med på lyngen. Det er ikke altid godt, når man gerne vil have lidt fred og ro. Der er mange, der går tur der, også lokale. Der kommer masser af foreninger. Det er helt sikkert pga. projektet, og alle de stier”... ”Jeg synes [til syvende og sidst] det er fint. Det er også fint, at vi har fået en masse turister til.” (20)

”Jeg synes, at de her processer har påvirket mig positivt. Jeg synes også, at det er positivt, at vi har fået lidt publikum. Der er selvfølgelig nogle negative sider ved det [løse hunde og uvedkommende trafik], som vi har snakket om. Men jeg møder jo en masse nye mennesker.” (21)

”Det skal de roses for. Det skal de også for de plancher og historier og informationer, der står rundt omkring. Det er ligesom at gå på museum. Kan de finde mere af det, så skal de sætte det op og måske lave et museum. Specielt det med den tørveproduktion.” (22)

”Alt hvad kommunen laver på sit eget areal, det er fint. Og det er rart, der kommer en masse gæster derude - bortset fra, når de går på vores marker. Det er et rigtig godt område for skolebørn. Og jordfordelingen var også positiv, det var en oplagt mulighed for at få samlet sine stykker.” (23)

Citaterne taler for sig selv, og alle de interviewede lodsejere har på trods af de tekniske udfordringer og kritikpunkter en meget positiv holdning til projektet og dets resultater.

4.3 Kritikken

Som nævnt er der også mere kritiske røster omkring projektets udførelse. Det er interessant at bemærke, at selv de mest kritiske lodsejere er positive over for projektets mål og resultater, og at kritikken udelukkende går på udførelse og forvaltning. Det er dog også klart, at problemerne er blevet løst til sidst:

”Vi sagde, at vi ikke var interesseret i, at det blev mere fugtigt inde på vores arealer. Det er fint inde på lyngen. Vi fandt løsningerne sammen med rådgiverne. Så det kunne vi sige helt god for, da vi havde fået snakket os til rette med teknikkerne. Det tog bare lidt tid.” (24)

”Vi har fået styr på vedligeholdelsen af grøfterne, og der har lodsejerrepræsentanten [i følgegruppen] været en god hjælp. Der har været lidt diskussioner med kommunen, med noget af de grøftelukninger, de har lavet, det har de måttet ændre igen. Der har de lyttet til os.” (25)

”Helt fra begyndelsen så var vi, som er landmænd, bange for at vores jord, som er ud til lyngen, ville blive fugtig. For vi havde hørt, at når de kapper dræn og grøfter, så drukner markerne.”... ”[men] vi har nu fået en fin ordening på det hele”. (26)

”Jeg har været tæt på at ændre holdning. Ikke i forhold til projektet, men i forhold til måden, det har udviklet sig på. Jeg er skuffet over, at det er lodsejerne selv, der har skullet finde ud af de udfordringer, der har været i projektet. Vi har mange mails, som vi har skrevet frem og tilbage, hvor vi ikke har fået svar. Det længste vi har været oppe og vente på svar, er 7-8 måneder. Men vi har fået ret. Vi har aldrig fået at vide, at vi ikke havde ret. Nu har forvalterne

vel lært, at hvis man vil lave projekter, så vil man møde lodsejere, som vil være ind over projektet. Hvis vi ikke havde spurgt så meget ind, så var det projekt blevet afleveret i en anden forfatning end det, der var blevet aftalt. Man er nødt til at høre ordenligt efter, hvad lodsejerne siger.” (27)

Eller som en af kritikerne humoristisk beskriver det:

”Indimellem går der biologisk Morten Korch i den!” (28)

4.4 Lodsejernes samlede vurderinger af projektet

De interviewede lodsejere blev bedt om at opsummere deres generelle vurdering af projektet og om deres holdning havde ændret sig fra start til slut. Her følger et repræsentativt udvalg af svarene fra de interviewede lodsejere:

”Det synes jeg da at jeg er blevet [mere positiv]. For vi var lidt betænkelige for, hvordan bliver nu alt det her, men det er vi ikke mere. Vi er glade for det.” (29)

”Kun positivt. Jeg har fået mere interesse for mosen derude” ”Folk er generelt positive.” (30)

”[Der gik] lidt ged i det med den kanal der. Den skal jo renses op to gange om året, det står der i papirerne. Det var jo en fejl, og det er ændret nu. Vi skal holde hinanden i ørene. Men det er jo småting og kan ikke undgå i sådan et projekt. Ingen er uvenner her.” (31)

”Jeg har været glad for projektet. Det jeg kan se gennem de 60 år, som jeg kan huske tilbage. Fra at det var en åben eng på vej hen til præsteparten, til at det er groet fuldstændig til ... [Så] min holdning til projektet, ... åbenheden og det positive er steget undervejs i projektet.” (32)

”Med hensyn til den positive indstilling, har jeg ikke ændret mig. Vi blev lidt bekymrede, da kommunen købte – på den måde jo, at vi har denne her indkørselsvej, som var vores, og det var vi bekymrede for, om det pludselig blev offentlig adgang ... men det løste sig jo så ved, at de købte en stribe jord på den anden side af åen. Og det har fungeret helt fint. Det var vi super glade for.” (33)

”Jeg synes hele tiden, jeg har haft en positiv tilgang til det... Og efterhånden som det er skredet frem, så er jeg blevet mere og mere positiv. Det at Anita har fået samlet de der 36-37 lodsejere - eller hvor mange det var - til at lave den der jordfordeling og få det til at glide, det, synes jeg, er godt klarlagt.” (34)

”Vi har været med hele vejen. Vi er glade for det og stadig positive. Det har levet op til vores forventninger. Vi havde nogle bølger med kloakken hernede, den løb den forkerte vej, men det er blevet rettet. Det var også det rigtige tidspunkt, at man gik ind i projektet i forhold til lyngen.” (35)

”Jeg har ikke ligget søvnløs. Der er ikke noget, der har gået mig på. Mere positiv nu end ved start. Nu kan jeg jo se, hvad det er endt ud i. Mindre skeptisk nu.” (36)

”..det gav god mening [når nu EU-pengene var øremærkede], at man ville prøve at forbedre sådan et sted som Horreby Lyng, som er en upoleret perle. Jeg synes, det er rart at sådan noget bliver højnet. Det bliver aldrig som det var, men det er fint, at der er nogen, der sætter overliggeren højt, da der kommer så meget andet godt ud af det. Det der er blevet lavet derude, synes jeg giver rigtig god mening. Der er så mange ting, som vi har glæde af nu. Der er et helt specielt dyreliv og insektliv derude, som der ikke er alle andre steder. Hvis ikke man havde lavet det her projekt, så blev det måske glemt for eftertiden. Nu er der også meget fokus på dét også, og ikke kun spagnummen.” (37)

4.5 Borgerinddragelse og følgegruppe

Lodejerne blev også bedt om at vurdere, hvordan borgerinddragelsen har fungeret. Her er alle positive, svingende fra decideret begejstring til almindelig tilfredshed, men der faldt ingen negative bemærkninger eller kritik af borgerinddragelsen.

"Vi er det i hvert fald [blevet inddraget]. Jeg synes ikke, at vi har hørt om nogen, som ikke synes, at de er blevet inddraget. Man kan jo bare læse om det." (38)

"Det er gået fint. Vi fik jo ved start et brev, om vi kunne være interesseret i dit og dat, og var til borgermøde, hvilket var lidt kaos med hvem skulle betale osv. Så blev vi indkaldt en af gangen. Først skulle de præsentere projektet, så noget økonomi osv. Hele forløbet er gået godt. Det som jeg synes, er mest godt, det er, at de har naturvandring derude mindst én gang om måneden. Og vi får orienteringsbreve hele tiden." (39)

"Jeg undrer mig over, at man ikke bruger mere mail end at sende et fysisk brev, når nu man skal spare. Det har jeg påpeget flere gange, men der er ikke sket noget. Men selve funktionen med at inddrage borgerne, synes jeg har fungeret." (40)

"Fantastisk" ... "Det har været super godt. Vi har fået mange breve om møder og sager. Det har været fint." (41)

"Jeg synes, det har fungeret fint. Anita har holdt de der informationsmøder, hvor folk kunne komme, hvis de ville. Hun har sendt nyhedsbreve. Så kan folk jo komme til møderne, hvis de vil. Muligheden har været der." (42)

"Der har været nogle informationer. Det har været okay." (43)

"Det tænker jeg, har fungeret godt. Nogle har fået meget ud af det, f.eks. økonomisk." (44)

"Der har vi ikke haft nogle problemer. Vi er blevet orienteret løbende. Også hvad der sker med det nye hus dernede. Det er blevet så flot." (45)

"Det fungerer." (46)

Mere specifikt blev interviewpersonerne også bedt om at vurdere følgegruppens funktion:

"Efter vi har fået ret [vedr. vandaflledning og grøfter], så har vi jo ikke så meget brug for den, men den fungerer fint." (47)

"Kender ikke til den. ... Jeg kan ikke huske, at jeg har hørt om den. Vi har haft kontakt med den der gruppe af lodsejere- og ham her landinspektøren - der var flere gange, han kørte rundt og vurderede jorde og sådan noget." (48)

"Det gør de rigtig godt. Og det var det, jeg sagde før, at hvis ikke der lige var nogen til at træde på bremsen og stille de rigtige spørgsmål - for det kan vi andre jo ikke, så meget har vi ikke sat os ind i det, og vi har ikke den viden, men det har vores to repræsentanter." (49)

"Den har samlet set fungeret okay. Der er jo forskellige interesser. De grønne har jo også deres indflydelse på projektet. Så længe at det er inde hos dem selv, så kan vi ikke rigtig gøre noget ved det. Havde det kun været på private arealer, så var projektet ikke kørt. Vi frygtede fra start, at der kunne være grundlag for en konflikt med de grønne, men det har der ikke været." (59)

"Den tror jeg, fungerer. Jeg har ikke noget at klage over." (60)

Der også ros fra fleres side til de to lodsejerepræsentanter. Og selv om vi generelt anonymiserer de forskellige aktører, der optræder i undersøgelsen, vil vi gøre en undtagelse i dette tilfælde:

"Vi har Verner og Hilleke med. Dem har vi valgt. Det er meget fine repræsentanter." (61)

Og endelig er der også ros til projektlederne:

”Anita og Frederik har været super gode og behagelige og venlige og været super kommunikative og lyttet efter, hvad folk har sagt. Det har kun været positivt.” (62)

”Jeg synes især, at Anita har været fantastisk til det her. Også Frederik, han er også en god fyr til det.” (63)

4.6 Karaktergivningen

Til slut blev alle interviewede lodsejere bedt om at give projektet karakter fra et helt overordnet synspunkt, hvor man må vægte både det positive og det mindre positive i forhold til følgende skala: Meget godt, Godt, Neutralt, Mindre godt, Dårligt. Her differentierede nogle af lodsejerne mellem projektets målsætning og projektet forvaltningsmæssige udførelse. Til den sidste del blev føjet nogle bemærkninger:

	Meget godt	Godt	Neutralt	Mindre godt	Dårligt
Projektet og dets mål	8*	2*	0	0	0

*) Bemærkninger

a) *Godt – Der skal altid være plads til forbedringer.*

b) *Godt – Der er plads til forbedring. Jeg synes, det er et godt projekt. Vi har sikkert været med til at betale det også.*

c) *Meget godt, generelt som projekt, men kun Godt i forhold til udførelsen.*

Så alt i alt er der stor tilfredshed med indsatsen og projektet, som vist kan betegnes som en win-win situation. Og det kan Guldborgsund Kommune og dens politikere godt være stolte af. Der er ikke mange naturgenopretningsprojektet på private jorde, som opnår den slags skudsmål.

4.7 Delkonklusion på projektstatus og forløb

Selv om der er blevet diskuteret en del med projektledelse og den tekniske forvaltning, og selv om den polemik tog sin tid, lykkedes det til sidst at finde en tilfredsstillende løsning på problemer, der i dag må anses for at være løst. I sådanne situationer er det vigtigt at have en følgegruppe og aktive lodsejerrepræsentanter, og det må til syvende og sidst tolkes som en konstruktiv proces, der har forbedret projektet. Her er det vigtige igen, at projektdeltagelse er frivillig, og at beslutningerne kræver en høj grad af konsensus. Og konsensusbeslutninger tager tid, men er ”bøvlet” værd, da de er holdbare og skaber sammenhold og opbakning, hvilket projektførelsen i Horreby Lyng bevidner.

”Og det, det hele handler om i det her, er jo tålmodighed. Fra det første møde hvor der var 37 lodsejere, der skulle finde ud af, hvad det her var, og til hvor det er endt det her, det kræver noget tankemæssig tålmodighed. Folk skal have tid til at tænke sig om, og så må det tage et år eller to mere, der skal bare tid til, for ellers går det ikke. Og det mener jeg, at der har været. Jeg synes, der har været den nødvendige tålmodighed til at arbejde med tingene.” (64)

5. Opsamling, ideer og fremtiden

Som det med stor tydelighed fremgår af interviewene i undersøgelsen, er der bred opbakning og interesse blandt lodsejerne for naturgenopretningsprojektet, som i den grad har taget det til sig. Derfor er der også mange ideer og forslag til projekttaktiviteter, især inden for turist-

oplysnings- og undervisningsområdet, som kan konsolidere projektet og øge dets værdi ift. den brede offentlighed:

"Jeg vil mene, at man med fordel kunne lægge Horreby Lyng ind på turistvejledningen 'Falster rundt'. Vi passer et sommerhus i Marielyst, hvor jeg også har henvist folk til Horreby Lyng." (65)

"Jeg synes, at det skal være natur, som det altid har været. Det skal ikke være tivoli. Horreby Lyng er jo en kæmpe oplevelse, hvis man åbner øjnene. Jeg synes ikke, at der er behov for udvidelse [af projektområdet]." (66)

"Jeg mener, at man minimum godt kunne lave en cykelsti. Den er drøn nem at lave. Man skal ikke engang ekspropriere jord eller noget. Når tørvesmuld tørrer, så er det lige så godt at cykle på som grus." (67)

"[Jeg kan] forstå, at det begynder at have undervisningsregi, og det vil jeg mene kunne være en god ting, at skolerne kunne bruge det til noget naturoplysning. I det hele taget lære at opføre sig ordenligt ude i naturen." (68)

"Fremtiden for det område er mere forskningen i at genoprette højmosen, som den var. Når man begynder med de mosser der, så er der jo mange forskellige. Den der sti der den er jo lavet direkte til det formål, at folk kan komme ud og se det." (69)

"Det ligger jo i tiden, at vi skal gøre noget mere for miljøet og naturen, og der kan man næsten sige, at Lyngen nærmest er front line. Altså, at her er det sted, hvor der er overblik og tjek på pædagogikken og alt muligt.det kunne godt være en model for fremtidige naturgenopretningsprojekter.Helt sikkert." (70)

"Det kunne jo hænge sammen helt op til Falkerslev, hvor de gamle har fortalt os, at man kunne stå på skøjter her fra Horreby Lyng og op til Falkerslev på moserne. (...) Det kan også hænge sammen med – der er nogle vandreruter helt ovre fra Borremosen. (...) Rundt om Horreby og over til Borremosen og tilbage igen. Man kunne måske starte småt med at kunne gå der, hvor man tidligere kunne stå på skøjter." (71)

"...det ville helt sikkert være positivt, hvis man udvidede op mod Falkerslev. Der er fine vådområder. Der er flere vådområder. Man er aldrig kommet der jo, fordi det er privat, og man kan ikke se så meget fra landevejen.. .. Der er [også] CO2 effekt i hele det her projekt." (72)

"Mht. udvidelse så kunne man ude på Lyngen måske lave sådan noget som f.eks. 'nu er det nattergaletid'. Ja, nogle naturformidlingsaktiviteter. Så der af og til popper noget op på f.eks. Facebook. Så Horreby Lyng af og til vil poppe op i folks hukommelse." (73)

Men det der mest bekymrer alle de interviewede lodsejere, er hvorvidt Guldborgsund Kommune vil prioritere at vedligeholde projektet og dets faciliteter i Horreby Lyng, når EU's finansiering ophører, og kommunen selv skal allokere de nødvendige midler.

"Det skal vedligeholdes. Ved ikke rigtig, om det er nødvendigt, at det er større. Der er allerede mange muligheder derude." (74)

"Min største frygt med det her, det er - når nu røgen har lagt sig lidt - om der er midler og kræfter til at vedligeholde det her. Hellere vedligeholde det her end at udvide." (75)

"Håber at kommunen har været klar over fra starten, at det skal vedligeholdes, og at sådan noget her det får man jo ikke gratis. Det koster at vedligeholde." (76)

"Jeg håber på, at de får økonomi til at holde gravene ved lige, ellers frygter jeg, at det hele kommer til at ligne noget som for 15 år siden, og så går fidusen fra det i mine øjne. Så jeg håber ikke, at det går, som da amtet havde det. Lyngen skal nok klare sig, men turismen... det skal vedligeholdes." (77)

"Som sagt tidl. om nogle tekniske ting og kommunikation: Det her med tålmodighed - lad det tage den tid, det tager at få alle med. - Og så er min største bekymring, om man husker, at det skal vedligeholdes." (78)

"Jeg tænker da, at når man har lavet sådan et projekt der, så forpligter det jo. Man er jo nødt til at holde alle stier frie osv. ... Kommunen skal altid sørge for, at det er gangbart der." (79)

"Den største bekymring er mht. vedligeholdelse i fremtiden." (80)

"Vedligeholdelse, rydning af stier og at det ikke står og forfalder." (81)

"De skal bare sørge for, at det bliver vedligeholdt alt det, de har sat i gang." (82)

"Det jeg tror, er meget vigtigt, er vedligeholdelse. Det skal være let fremkommeligt. Hvis sporet gror til, så vil jeg frygte, at det vil afholde nogen fra at komme. Det vil miste sin værdi. Og så tror jeg, at man skal holde det på et meget naturligt niveau, hvor det er nu. Man skal ikke poppe det op med en masse "blib plop", juletræstænding og alt muligt. Det er, hvad det er på den gode måde. Det tror jeg, folk bedst kan lide." (83)

Som man kan se og høre, er der også bred enighed blandt lodsejerne om, at kommunen har en forpligtelse til at vedligeholde området og projektet, og en klar forventning til at det fremdeles vil finde sted. Naturgenopretningsprojektet på Horreby Lyng har opnået det efterlevelselsværdige, nemlig at blive en del af områdets krønike og at få lodsejere og lokalbefolkning til at føle medejerskab til projektet, som nu er en del af deres stedbundne identitet. Og det giver man ikke slip på.

6. Opsummerende konklusion og anbefalinger Horreby Lyng

Man kan på baggrund af denne lodsejerundersøgelse konkludere, at projektet i Horreby Lyng i høj grad har levet op til både sine egne målsætninger og ledelsens ambitioner, og til de forhåbninger og den interesse, som lodsejerne havde til projektet fra starten. Som afslutning på den indledende lodsejerundersøgelse fra 2014 blev der givet ikke mindre end 17 anbefalinger til mulige projekttiltag, der kunne konsolidere projektgennemførelsen. Projektet har på stort set alle punkter fulgt alle disse anbefalinger og igangsat relaterede og opfølgende projekttaktiviteter.

Ikke alene er det lykkedes projektet at gennemføre de anlægsmæssige og tekniske tiltag, der er nødvendige for genopretningen af højmosehabitaten; det er også lykkedes at medinddrage og mobilisere en mangfoldighed af forskellige lodsejere, der som man kan læse af interviewene, bakker fuldt op om projektet, og hvis accept og aktive deltagelse er en forudsætning for projektets gennemførelse. Projektet er i sig selv blevet en del af den lokale og farverige krønike om Horreby Lyng, og det er lykkedes sammen med lodsejere og lokalbefolkning at skabe et medejerskab og en levende proces, hvor naturgenopretningsprojektet har garanteret krønikens fortsatte skrivning og konsolideret tilknytningsforhold og identitetsdannelse. Og selv om der på visse punkter har været divergerende meninger om de tekniske løsninger på vådgøringsprocessens udførelse, er disse potentielle konfliktpunkter blevet løst gennem dialog og sikring af lodsejernes repræsentation. Her er nøgleordene konsensusbeslutninger og åbenhed, og det kan ikke understreges nok, at processen for at opnå enighed er mindst lige så vigtig som selve resultatet, og at det på den lange bane betaler sig at bruge den tid, der er nødvendig for at opnå enighed blandt de involverede parter.

Mange mislykkede projekter kunne være reddet, hvis man havde givet mere tid til konsensusløsninger. Her har Horreby Lyng-projektet gjort et pionerarbejde i naturgenopretning, borgerinddragelse og medejerskab, hvis erfaringer kunne komme mange andre genopretningsprojekter til gode.

6.1 anbefalinger

Selv om projektet formelt set afsluttes i foråret 2021, er det jo kun en rent projektteknisk tidsgrænse sat i en kontekst af EU-LIFE's projektstøtte. Selve genopbygningen af højmosen og de tilstødende lavbundsområder vil jo strække sig over mange år fremover, og fortællingen om Horreby Lyngs fortsatte udvikling vil fortsætte desuagtet. Derfor er der også væsentlige forvaltningsmæssige forpligtelser og interesser i området på den lange bane, som fordrer fortsat projektopfølgning. Der kan i dette perspektiv gives følgende anbefalinger:

- ✓ **Vedligeholdelse af projekt og faciliteter.** Der er en udbredt bekymring blandt de interviewede lodsejere for, at projektfaciliteter og de tekniske foranstaltninger omkring vådgøringsprocessen ikke vil blive vedligeholdt, når EU's projektstøtte er opbrugt og formelt afsluttet. Det anbefales derfor, at projektledelse og forvaltning udarbejder en exitstrategi og en langsigtet forvaltningsplan for Horreby Lyng, der kan gøre det mulig for Guldborgsund Kommune at allokere de nødvendige midler til vedligeholdelse af projektet i sin fremtidige budgetlægning. Det er allerede en del af EU projektet at en sådan langsigtet plan skal udarbejdes inden afslutningen. Herunder kan der også indtænkes mulige eksterne finansieringskilder for opfølgende projektaktiviteter. En sådan flerårig forvaltningsplan bør forventningsafstemmes med lodsejere og lokalbefolkningen i området.
- ✓ **Borger-monitorering af den biologiske og miljømæssige indvirkning.** Det forslås, at der udarbejdes et permanent monitoreringssystem, der kan registrere og følge de udviklinger og forandringer, som Horreby Lyng vil undergå, i takt med at vådgøringsprocessen udvikler sig. Der bør her tænkes i frivillige bidrag til en sådan monitorering, både fra interesserede specialister, samt i det omfang det er muligt, også fra lodsejere og lokalbefolkning, der har deres daglige gang i området. Det vil således være forvaltningens opgave at opsamle, dokumentere og fortolke på sådanne observationer samt udarbejde de nødvendige monitorerings- og meldesystemer, der gør en sådan "citizen science"-tilgang mulig. Der er positive erfaring med udvikling af særlige apps til det formål fra andre projekter. På længere sigt er sådan "borgervidenskab" den eneste økonomisk bæredygtige måde at monitorere på, som oven i købet har den sidegevinst, at den vedligeholder lokalbefolkningens ejerskab til projektet og dermed den politiske opbakning til naturgenopretningen. Guldborgsund Kommune har allerede modtaget 250.000 kr fra 15. juni fonden til udvikling af et basismonitoreringsprogram af udvalgte dyre og plantegrupper, som de har implementeret siden 2015. Erfaringerne herfra vil kunne bidrage væsentligt til en udvikling af et sådant monitoreringssystem i Horreby Lyng.⁴
- ✓ **Løbende opfølgning til lodsejere.** Det anbefales, at lodsejere og naboer til Horreby Lyng holdes løbende orienteret om projektets udvikling gennem periodevise nyhedsbreve, der sendes direkte til dem via e-mail. Derudover anbefales det, at der afholdes mindst et årligt informationsmøde med borgerne, hvor man kan fremlægge og diskutere projektets udvikling, og hvor lodsejere og naboer kan kommentere og stille spørgsmål. Det anbefales i den forbindelse også, at man opretholder følgegruppen og gør den til et permanent kontaktforum mellem forvaltningen og de involverede lodsejere og umiddelbare naboer.
- ✓ **Formidling og undervisning.** Projektet har på forbilledlig vis udviklet de undervisningsmæssige og pædagogiske dimensioner af naturgenopretningen, som nu er blevet formaliseret i læringsprojektet "Dannelsesrygsækken," som Kulturtjenesten i

⁴ Det har været en kombination af lokale "nørder" og konsulenter, der har undersøgt. Flere grupper er blevet kortlagt i 2015 og nogen igen i 2019. Der er blevet udviklet en skabelon som anvendes fremadrettet. Intentionen er at der skal følges op på det i fremtiden. EU vil kun kortlægge naturtyper og arter på udpegningsgrundlaget. Ikke andet. Derfor er fugle fx omfattet af 15. juni fondens projekt. Rapporter vil komme på www.horrebylyng.dk i løbet af 2020

Guldborgsund Kommune (i samarbejde med Lollands Kommune) har udviklet som et obligatorisk pakke tilbud til dagtilbud og skoler, og hvor Horreby Lyng indgår med et læringsforløb til 0.klasse i Natur- og Kulturmiljøer, som starter i år og løber i tre år. Dertil kommer så selve Naturrummet, der permanent står til rådighed for lokale skoleklasser og andre alle andre interesserede, og hvor forskellige udstillingsfaciliteter og redskaber kan støtte udforskningen af både de biologiske, økologiske og kulturelle dimensioner.

- Det anbefales, at der på baggrund af de indhøstede erfaringer fra bl.a. Dannelsesrygsækken udarbejdes en langsigtet strategi for undervisning og læring omkring Horreby Lyngs genopretningsproces, herunder strategi for udarbejdelse af de nødvendige materialer og metoder der kunne indgå i forskellige pakkeløsninger. Med en sådan langsigtet strategi (fx med en 5-årig horisont) vil der kunne søges om eksterne projektmidler bl.a. fra EU.

Hvad angår den generelle formidling af projektet, dets natur- og kulturhistoriske kontekst, samt dets effekter på økologi, flora og fauna, har projektet allerede produceret 12 videoer om mange forskellige temaer vedrørende Horreby Lyng og samt en interaktiv app til smartphones. Desuden er der den permanente udstilling i Naturrummet, som jo også løbende tilpasses og udbygges. Dertil kommer hjemmesiden www.horrebylyng.dk og hjemmesiden LIFE Østdanske Højmoser (<http://lifeeast.dk/>), der udgør det væsentligste formidlingsvindue til en større offentlighed. Desværre mangler sidstnævnte at blive ført ajour, men www.horrebylyng.dk har i maj 2020 åbnet en helt ny version af projektets egen hjemmeside, med væsentlige forbedringer ift. den gamle.

- Det anbefales, at der laves en overordnet og langsigtet formidlingsplan for Horreby Lyng-projektet rettet mod den brede offentlighed, og at hjemmesiderne opdateres og aktualiseres løbende, samt at der udarbejdes et budgetforslag til permanent redigering og opdatering af hjemmesiden www.horrebylyng.dk, der vil blive det væsentligste formidlingsvindue til offentligheden, når EU-LIFE-støtten er endeligt afsluttet. Det kunne også foreslås, at man oprettede en særlig Facebook side, men det kræver, at der er en fast moderator/redaktør på. Det ville uden tvivl generere en bredere eksponering af projektet, bl.a. til glæde for turisterhvervet på Falster, herunder koblingen til Falsters Hjerter og Spor i Landskabet.
 - Det kan ligeledes anbefales, at naturforvaltningen i Guldborgsund Kommune fortsætter det gode arbejde med fremstilling af informationsmateriale, herunder videoer og interaktive apps, hvor sidstnævnte kunne anvendes ved selvguidning. Desuden har mange af de interviewede lodsejere rost de forskellige guidede rundvisninger, der har været på "Lyngen" omkring forskellige naturtemaer, så det bør overvejes, at der laves en halvårs-aktivitetskalender med sådanne arrangementer, dels med forvaltningens egne specialister og dels med eksterne ressourcepersoner på specialområder.⁵
- ✓ **Kulturhistorisk dokumentation.** Projektet har siden sin start tilstræbt at medinddrage lokalhistoriske perspektiver som et vigtigt element i formidlingen af Horreby Lyng og til støtte for lodsejeres og naboers tilknytning og identitetsdannelse. Det drejer sig dels om kulturhistoriske elementer fra sten-, bronze- og jernalderen og dels om mere samtidshistoriske begivenheder som tørveskæringsindustri og lokalhistoriske anekdoter. Mange af disse historier og anekdoter er nu gengivet på plancher langs de markerede ruter på plankestierne, samt i de ovennævnte videoer, på appen og hjemmeside. Flere af de interviewede lodsejere fremhæver, at der er stor interesse for disse lokalhistoriske dimensioner, og at der meget gerne må komme mere af det. Det blev da også helt klart

⁵ Kommunens naturvejleder har minimum to arrangementer i Horreby Lyng om året. Derudover har Guldborgsund Kommune en løbende femårig aftale med DOF – lige genfornyet, der laver et arrangement derude om året.

under interviewrunden, at der stadig er mange interessante historier og anekdoter i erindring, som kan kaste yderligere lys over den store betydning, Horreby Lyng har haft for lokalbefolkningen på Nordfalster. Baseret på de foreliggende indtryk fra lodsejerinterviewene er der stadig en guldgrube af historier, der giver et fascinerende billede af en socialhistorisk virkelighed, som er væsensforskellig fra nutidens velfærdsstat, selv om det blot er en generation eller to siden. Det sætter også udviklingen i det danske samfund i perspektiv, og ikke mindst den ændrede betydning af naturen og dens ressourcer.

- Det anbefales derfor, at der gennemføres en mere systematisk indsamling af anekdoter, historier og fotodokumentation blandt lodsejere og lokalbefolkning, mens de stadig har erindringen i behold, samt at dette materiale sammenskrives og formidles i skriftlig form og via elektroniske medier. Der vil kunne søges eksterne midler til et sådant formidlingsprojekt. En del af disse findes allerede på den nye hjemmeside og på appen, en der er meget mere ”derude”.
- ✓ **Pionerprojekt – indvundne erfaringer.** Den sidste anbefaling her er af mere projektteknisk karakter. Det EU-LIFE støttede Østdanske Højmoser er blandt de første LIFE støttede højmoseprojekter i Danmark og har dermed oparbejdet en betydelige erfaring og viden om projektudvikling og forvaltning. Dels er der gjort vigtige tekniske erfaringer med vandstandshævning og udplantning af spagnum, og dels har man gjort en masse erfaringer omkring lodsejerinvolvering og forhandling, som er af helt afgørende betydning for et projekts succesrate. Og især på det sidste punkt har Horreby Lyng projektet opnået en høj grad af konsensus og lokal opbakning og kan med rette betegnes som et pionerprojekt i højmosegenopretning. Man har således erfaringer med både, hvad man ikke skal gøre, og hvad man skal gøre for at garantere en positiv projektgennemførelse, ligesom man er lykkedes med at formidle og synliggøre projektet i offentligheden og samtidig respektere de enkelte lodsejeres interesser. Således kan Horreby Lyng projektet siges at have knækket koden for medborgerorienteret naturgenopretning, og de erfaringer er guld værd for igangværende og kommende naturgenopretningsprojekter, der involverer private lodejere og andre lokalsamfundsinteresser.

Der er desværre mange eksempler på, at sådanne projekter er kommet på kant med lokalbefolkningen pga dårlig kommunikation og mangel på konsensusorienteret processtyring. Det truer lokal opbakning til nye højmoseprojekter og andre vådgøringstiltag. (Et nyligt eksempel herpå er en voldsom konflikt mellem 28 lodsejere og Ålborg Kommune i Lille Vildmose i 2019 <https://www.tv2nord.dk/aalborg/video-tumult-mellem-politi-og-lodsejere-ny-konflikt-i-lille-vildmose>). I lyset af den generelle politiske udvikling i Danmark, hvor det er besluttet over en årrække at tage alle lavbundslande og andre kommercielt uproduktive landbrugsarealer ud af produktion, svarede til mellem 10-30 % af det danske landbrugsareal, og udlægge det til ”vild” natur, vil metodiske erfaringer, som dem der er gjort i Horreby Lyng-projektet, være til stor gavn for gennemførelse og bedste praksis.

- Det anbefales derfor, at der gennemføres en opsamling og systematisering af erfaringer og bedste praksis-oplysninger fra Horreby Lyng og EU LIFE Østdanske Højmoser i et format, der egner sig til videreformidling til andre og kommende naturgenopretningsprojekt

III. Verup og Sandlyng Moser – Store Åmose

1. Udviklingen i projektområdet

Verup og Sandlyng Moser, som ligger lige ved siden af hinanden og var sammenhængende inden området blev drænet og udlagt til landbrug, indgår som en del af Store Åmosekomplekset på Vestsjælland. Projektområdet var ved starten i 2013 afgrænset til 222 ha fordelt med 68 ha på Verup Mose og 154 ha på Sandlyng Mose. Området blev i 2017 beskåret med 66 ha, og så til gengæld udvidet med 9 ha øst for Sandlyng Mose til et samlet projektområde på 165 ha. I 2019 tillagdes yderligere 2 x 3 ha (6 ha) moseområder i den vestlige del af Sandlyng mose som bufferzone mod det omgivende landbrugsland. Således er de samlede projektområder i november 2019 på 171 ha. Af disse forventes, at 81 ha kærneområde vil blive restaureret som højmose.

Kort over projektområde og udvidelser

Disse justeringer viser tydeligt, at projektet er dynamisk i sin fremdrift, hvor en synergi mellem lodsejernes interesser i projektet på den ene side og projektledelsen på den anden har potentiale til løbende at ændre sig gennem gensidig påvirkning, hvorved genopretningsprojektet kan maksimeres mest muligt. Da projektet er baseret på frivillighed fra lodsejernes side, er det helt nødvendigt, at der er en positiv og løbende dialog mellem projektledelse og lodsejere. Ligeledes viser de nævnte tilpasninger, at det ikke er de objektive biologiske, geografiske eller hydrologiske forhold, der definerer projektets udvikling, men i lige så høj grad de sociale og ejendomsmæssige forhold, og at det er samspillet mellem de naturgivne og sociale parametre, der er definerende for projektets succes og fremtidige muligheder. Vi vil senere diskutere projektets vægtning og prioriteringer mellem den naturvidenskabelige tilgang og de sociale dimensioner.

Men det er ikke kun projektområdets omfang og afgrænsning, der har ændret sig siden starten. Der er også sket en reduktion i antallet af lodsejere. Ved projektstart i 2013 omfattede projektområdet 18 ejere fordelt på 11 ejendomme, som tilsammen ejede 16 matrikler. I 2019 er der lavet aftaler med 10 ejere af 6 ejendomme, der tilsammen ejer 8 matrikler i projektområdet. Langt størstedelen af projektområderne ejes af to store lodsejere, nemlig Bodal Gods og den Suhrske Stiftelse.

For at imødegå den eventualitet, at læsere med særlig interesse i højmoseprojektet i St. Åmose springer rapportens introduktion og del II om Horreby Lyng over, hvor den metodiske tilgang er opridset, og går direkte til rapportafsnit III. Verup og Sandlyng moser, vil vi lige opsummere den metodiske tilgang her:

Undersøgelsen er baseret på kvalitative interview med en antropologisk metodisk tilgang i lighed med den indledende undersøgelse fra 2014, kaldet startundersøgelsen (se fodnote 1). Det er tilstræbt at interviewe de samme lodsejere som i første undersøgelse for at få et sammenlignende perspektiv på de mulige holdningsændringer, projektet har bibragt lodsejere og lokalbefolkning. I 2014 interviewedes kun 4 lodsejere i St. Åmose, mens der i 2019 er interviewet 8 lodsejere, hvoraf de fire er gengangere. Da det er en slutundersøgelse, ønskedes der en bredere og udvidet lodsejerepræsentation. Interviewguiden er dog i det store og hele identisk med den, der blev anvendt i 2014, suppleret med uddybende spørgsmål for at gå mere i dybden med de holdningsændringer, der måtte fremkomme. De interviewede lodsejere i Verup og Sandlyng Moser repræsenterer både direkte involverede og naboer. Desuden er projektlederen for Naturpark Åmosen interviewet med henblik på en kontekstualisering og perspektivering af genopretningsprojektet. (For en detaljeret gennemgang af de anvendte metoder og analyseredskaber, se introduktionsdelen s. 4.)

2. Aktiviteter og forsinkelser

Projektet startede officielt i 2013, og da den første lodsejerundersøgelse blev gennemført i 2014, var projektet stadig i gang med de indledende undersøgelser og dialog med lodsejerne. Især var der udfordringer med de hydrologiske undersøgelser og projektkationer, som skulle ligge til grund for aftaler, kompensationer, afværgeforanstaltninger og tekniske tiltag ift. de direkte involverede lodsejere og de lodsejere, der havde tilgrænsende ejendomme. På trods af en generel positiv holdning til projektiltaget var der ved opstarten i 2014 netop kritik fra nogle lodsejere af, at der ikke var tilstrækkeligt fyldestgørende undersøgelser af de hydrologiske forhold, hvorfor det var svært at forhandle en aftale med kommunen, da ingen kendte konsekvenserne af vandstandshævningen for lodsejerne. I undersøgelsesrapporten fra 2014 stod der bl.a.:

”Derimod er der stor usikkerhed og tvivl omkring konsekvenserne af at hæve vandstanden i moseområderne, både for lodsejernes parceller i selve mosen og for de tilgrænsende arealer.

Da der endnu ikke er gennemført en endelig hydrologisk undersøgelse og kortlægning af vådområderne, står det hen i det uvisse, hvad påvirkningen vil betyde for den enkelte, og hvad løsninger på evt. værditab eller tab af arealer vil være.” (Socioøkonomisk Undersøgelse 2014, s. 14)

Derfor var konklusion og anbefalinger i 2014-rapporten vedrørende denne komponent da også, at de manglende hydrologiske data kunne true et ellers positivt momentum:

”Problemet er, at der endnu ikke er gennemført de nødvendige hydrologiske kortlægninger, der dokumenterer, nøjagtigt hvilke dele af de forskellige parceller, der vil miste værdi og derfor skal kompenseres eller erstattes. For ikke at få et negativt momentum anbefales det:

- *At der gives højeste prioritet til at få færdiggjort den hydrologiske kortlægning af konsekvenserne af vådgøringen af moseområderne så hurtigt som muligt*
- *At der så snart den er klar påbegyndes reelle forhandlinger om erstatninger og kompensationer for mistet værdi”*

Men det viste sig at være lettere sagt end gjort. Projektets forundersøgelser viste problemer med at få vådgjort Verup Mose, da den var langt tørrere end forudsat i projektering fra 2006, som lå til grund for ansøgningen. Og ikke mindst lodsejerforhandlinger og aftaler har taget meget mere tid end forventet; hvor lodsejerdialoger og forhandlinger er gennemført af flere omgange. Indgåelse af endelige aftaler har været afhængig af de hydrologiske- og ejendomsmæssige undersøgelser til at konkretisere, hvilke indsatser der skulle til for at gennemføre projektet. Kompensationer og afværgeforanstaltninger har været en del af forhandlingerne med lodsejerne. Den primære aftale med hovedejeren af moserne, Bodal Gods, skulle på plads, før de andre aftaler kunne færdiggøres. Aftaler om ændring i projektareal og korresponderede budgetændringer har alle skullet godkendes af EU(Kommissionen). De primære lodsejeraftaler blev forhandlet færdig i 2017, hvor projektets indsatser blev udbudt og udført. Supplerende indsats i Sandlyng skov blev forhandlet på plads i 2018.

Vejret har været en udfordring for gennemførelsen. Udførelsen af projektets hoveddel skete under konstant regn i sommeren og efteråret 2017 efterfulgt af to ekstremt tørre somre i 2018 og 2019. Især tørken i sommeren 2018 medførte, at grundvandstanden i projektområderne faldt markant og vedblev at være lav helt frem til vinteren 2019. Denne usædvanlige situation medførte, at det først i marts 2019 var muligt at kortlægge vandets strømningsveje i den østlige del af Sandlyng Skov og dermed identificere de tiltag, der er nødvendige for at forbedre de hydrologiske forhold. Detailplanlægning, projektering og myndighedsbehandling er udført, og anlægsarbejdet gennemføres i 2020. En forlængelse af projektet er da også godkendt af Kommissionen.⁶

De primære anlægsarbejder omfatter i Sandlyng Mose: Nedgravning af membraner på ydersiden og omkring det højeste midterpartiet, isætning af spunsvægge i vandløbet ”Akademirenden” og afsnøring af kær med sphagnummosser. I Verup Mose blev udført: Terrænregulering midt i mosen med delvist nedgravede membraner omkring. Der blev gravet nyt vandløb omkring lavmosen øst for Magleøvej, og en gammel vejgrøft igennem mosen blev dækket til. Som afværgeforanstaltninger mod ejendomme i kanten af projektområdet blev der mod nord lagt en øst-vest-gående membran og mod syd en omløbsgrøft med pumpe. På skråning syd for blev en række tørvegrave forbundet og koblet på vandløbet. Ved begge ydermembraner er etableret overløbsrør fra mosen ud i det nye vandløb.

⁶ Se “Application for an amendment to the grant agreement for the LIFE Nature project Raised Bogs Denmark, 2019.”

En anden vigtig anlægsaktivitet har været rydning af større træer og knusning af birk inde i mosernes for at skabe lysåbne områder, hvor spagnum-mosserne kan trives. Desuden er der på det afskrabede kerneområde i Verup Mose lavet podning med spagnum-mosser fra Estland.

Opsummering af de vigtigste projektaktiviteter siden starten:

2013

- Opstart af projektet.

2014

- Verup Mose, rydning af birkeopvækst (af lodsejer).
- Kortlægning af spagnum og højmoserplanter (baseline)
- Opsætning af vandstandsmålere til kortlægning af vandstrømningen
- Første lodsejersamtaler
- Oprettelse og igangsættelse af følgegruppe og styregruppe

2015

- Fortsatte lodsejersamtaler
- Forhandlinger med lodsejere og gennemgang af vandstandsprojektioner
- Følgegruppe- og styregruppemøder

2016

- Anden runde af lodsejersamtaler
- Forhandlinger og aftale med lodsejere, som faldt endeligt på plads i vinteren 2016/17
- Følgegruppe- og styregruppemøder

2017

- Sandlyng Mose. Rydning af 3,6 km arbejdsspor i 10 meters bredde til nedsætning af membraner.
- Sandlyng Mose. Ringning af store nåletræer i den centrale del til død og henfald.
- Verup Mose. Skovet træer og trukket rødde op på 4,3 ha i midten af mosen.
- Verup Mose. Nedsætning af 1,6 km membraner og afværgeforanstaltninger.
- Følgegruppe- og styregruppemøder
- Dialog mellem kommunen og fællesvej-ejere om vejadgang og vedligehold pågår.

2018-

- Sandlyng Mose. Plukhugst af gran i hele projektområdet (af lodsejer)
- Sandlyng Skov. Rydning af gran langs skovvej (af lodsejer).
- Følgegruppe- og styregruppemøder.

2019

- 2. Kortlægning af spagnum-mosser og højmoserplanter (komparativ t. baseline).
- Udvidelse af projektområdet med 12 ha i Sandlyng Skov.
- Følgegruppe- og styregruppemøder.

2020/2021 (Planlagte arbejder)

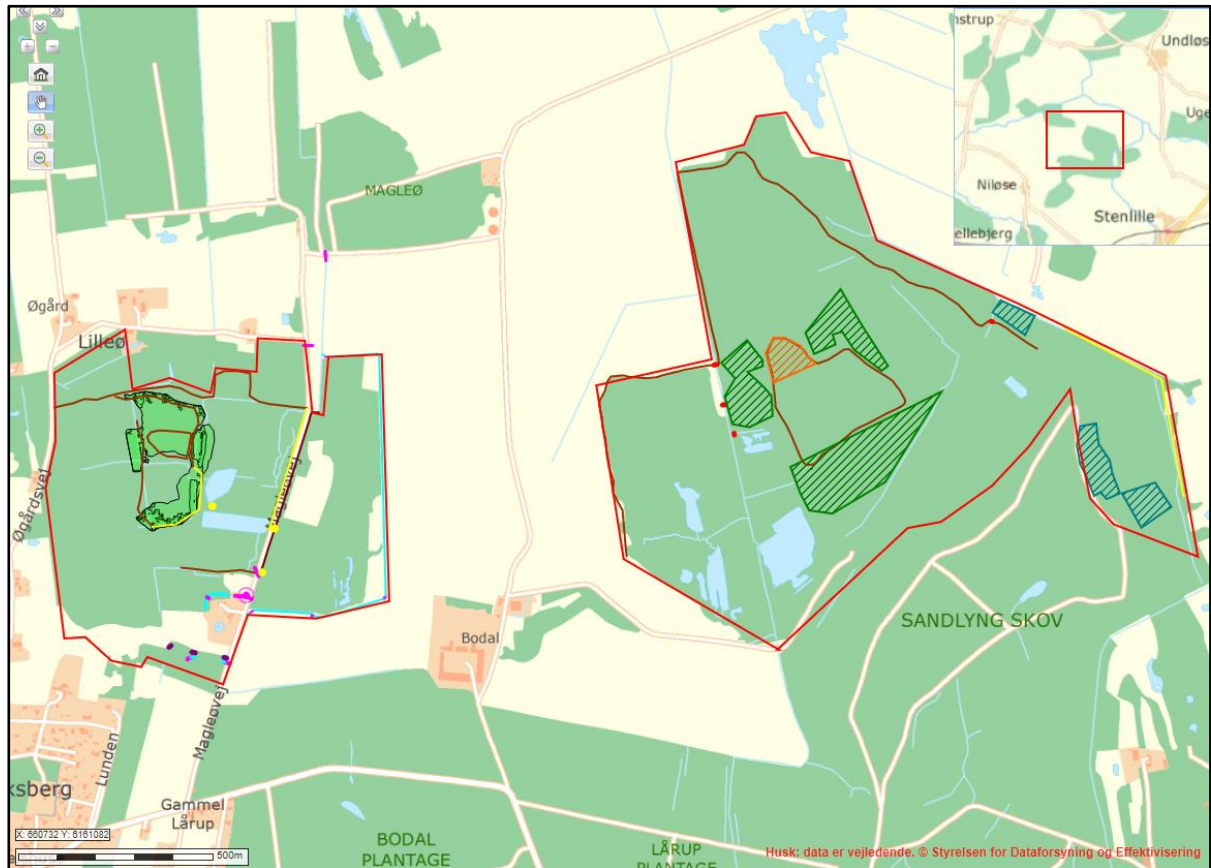
- Sandlyng Skov. Rydning og nedsætninger af 600 meter membraner langs Gl. Sandlyng Å.
- Verup Mose. Ekstra vandforstærkning mod vejdæmning ved isætning af 400 meter membran.
- Verup Mose. Forstærkning af opfyldning af grøft med to spunsvægge.
- Verup Mose. Isætning af 260 meter membran syd om kerneområde og spuns mellem sø og tørvegrave mod syd.

I alt er ryddet et areal på 47 ha i de to moseområder siden starten på projektet. Størstedelen af anlægsarbejderne er udført af det kontrakterede entreprenørfirma HedeDanmark. Maskiner til anlægsarbejdet er kørt ind i moserne via Bodal Gods. Til Sandlyng Mose er de kørt ind via

Magløvej i nord. Kun bortkørslen af træ fra Verup Mose er oplagret og udkørt via Øgårdsvej. Lodsejerne har påpeget skader på Øgårdsvej pga. kørslen med lastbiler. Selv om kommunen har udbedret vejen i flere omgange, er der stadig blandt flere lodsejere utilfredshed med kvaliteten af udbedringen. Vi vil senere i rapporten vende tilbage til dette forhold.

Der er i 2020/2021 planlagt etablering af yderligere to vandstandsende membraner i Verup Mose i den sydlige del af midten og langs Magløvej svarende til ca. 650 m samt supplerende rydninger.

Kort over diverse anlægsarbejder

Desuden har projektet udsendt en serie nyhedsbreve og foranlediget flere artikler og indslag i pressen om projektet samt udgivet en video, der gennemgår projektets baggrund, motivation, og aktiviteter.

Formidlingsaktiviteter og presse:

2013 (Hele EU Life-projektet, fælles med Guldborgsund Kommune)

- En offentlig guidet tur.
- 14.03 Artikel i Politiken om betydeligt tab af kulturarv pga dræning af St. Åmose: "*Et arkæologisk sår står nu ganske åbent*"
- 13.11 Politiken "*Dyrt at komme på EU's fine grønne liste*" og "*EU-støtte: Falsters kæmpesvamp skal gøres våd igen*"
- 04.06; 26.06 og 22.11 Region Sjælland: 3 pressemeddelelser/artikler om projekt-tilblivelse og EU-Life-støtte. Dækker både Horreby Lyng og St. Åmose.

2014

- Socioøkonomiske interviews med lodsejere.

- 9. okt. Kick Off Workshop i Marienlyst. Følgegruppe inviteret med. (Hele EU-Life-projektet, fælles med Guldborgsund Kommune)

2015 (Hele EU Life-projektet, fælles med Guldborgsund Kommune)

- Projektaktiviteter med eksterne eksperter og samarbejdspartnere:
- 2-3 marts. Studietur Lille Vildmose.
- 10-13 marts. Studietur Tyskland-Holland.
- 22. maj. Studietur Holmegårds Mose.

2016

- 05.09 Nyhedsbrev. Meddelelse til lodsejerne i Åmosen om indgået aftale med Bodal Gods.
- Projektaktiviteter med eksterne eksperter og samarbejdspartnere.
- Studietur Estland.

2017

- 30.03 Sjællandske: "*Nu sker der noget ude i Åmosen*"
- 01.06 Sjællandske: "*Højmoser: Sådan skal vandet holdes tilbage ved mose*"
- 27.06 Offentlig guidet tur i Verup Mose.
- 29.06 Offentlig guidet tur til Sandlyng Mose.
- 01.07 Nyhedsbrev om projektets fremdrift.
- 17.08 Nyhedsbrev uge 32 om rydninger. Nyt fra LIFE Østdanske Højmoser.
- 07.09 Artikel Dagbladet "*Sorø Membraner og spuns skal genskabe højmoser.*"
- Efteråret 2017, Anlægsnyt nr. 2 fra Åmosen. Om regn og igangværende arbejder.
- 19.12 Anlægsnyt nr. 3 fra Åmosen. Om igangværende projektarbejder.
- Projektaktiviteter med eksterne eksperter og samarbejdspartnere:
- 3. besøg og rundvisninger for fagfolk fra Letland, Naturstyrelsen og Friluftsrådet.

2018

- Video produktion "Store Åmose – Genskabelsen af det tabte" 3:21 min. Om genopretningsprojektet. Både på hjemmeside og på YouTube.
<https://www.youtube.com/watch?v=hSfpZppoj2w&feature=youtu.be>
- 09.01 Sjællandske "*Højmoseprojekt venter på at foråret skal komme.*" Om podning af spagnum.
- 18.01 Sjællandske, "*Projektet med at gendanne to højmoser i Verup Mose og Sandlyng Mose nord for Sorø bliver forlænget.*"
- 05.02 Offentligt foredrag og film om projektet, Niløse skole, ved projektleder Line Strandholm Magnussen.
- 26.02 Generalforsamling og foredrag i støtteforeningen Naturpark Åmosen "Om genskabelse af højmosen", ved projektleder Line Strandholm Magnussen.

2019

- 06.08 Sjællandske: "*Nyt skovområde bliver måske inddraget i højmoser-projekt.*"
- 12.09 Sjællandske: "*Aktive højmoser skal sikre biodiversiteten i Åmose.*"

3. Tilknytningsforhold til stedet

3.1 Den historiske baggrund

Den historiske baggrund for lokalbefolkningens og lodsejernes tilknytning til de to moseområder i Store Åmosekomplekset er gennemgået detaljeret i undersøgelsesrapporten fra 2014 og vil derfor ikke blive reproduceret her i samme detalje. Men det vil være på sin plads at give en opsummering:

Det der især tegner billedet i Sandlyng og Verup moser i nyere tid, er de økonomiske aktiviteter, som den største lodsejer, Bodal Gods, udviklede i moseområderne under 2. Verdenskrig. Området var som så mange andre tørvemoser i Danmark centrum for tørveskæring, der især under 2. Verdenskrig blev en guldgrube for ejerne og voksede til en mekaniseret industri med anlæg af transportbånd, tipvognsspor, etc. Produktionen fortsatte op til 1954, hvor tørvebrændsel blev afløst af kul, koks og olieprodukter. Tørveskæringsperioden tiltrak mange tørvearbejdere fra hele Sjælland og København på grund af de gode indtjeningsmuligheder, og centret for tørveproduktionen i områdets moser (der omfattede flere højmoser i Store Åmose foruden Verup og Sandlyng moser) var netop Bodal Gods. Op gennem 1940erne flyttede tusindvis af mennesker, hele familier med far, mor og børn, hver sommer til Bodal Gods for at grave tørv i godsets tørvemoser. Den helt store aftager var Carlsberg Bryggeri, som simpelthen dannede I/S Åmosen og opkøbte Bodal Gods med det formål at producere tørvebrændsel til sin ølproduktion; men også København Kommune havde en andel i foretagendet og aftog store mængder tørvebrændsel. I løbet af ti år fik I/S Åmosen produceret 450 millioner tons tørv fra Store Åmose, og tørveproduktionen var en meget lukrativ forretning, som også motiverede produktionsselskabet til mange sociale tiltag for at holde på sine specialiserede sæsonarbejdere. Den dag i dag har Carlsberg en tinglyst udvindingsret til tørv i Sandlyng og Verup moser. Tørvebonanzaen op igennem 1940erne havde naturligvis en voldsom indvirkning på områdets økologi og landskabets udseende gennem opgravning og dræning samt regulering af Åmose Å.

Tørvearbejdere i Verup Mose ca. 1941

Foto af tørvearbejdere i Verup Mose. Billedet er stillet til rådighed af Jan Erland Andersen, som har fundet det gamle foto på sin ejendom på Verupvej. Han mener, at en tidligere ejer af ejendommen, Harry Birkholm, muligvis er manden med den lyse hat t.v. i billedet.

Der findes da også flere reportager, filmklip og artikler samt andet dokumentarisk materiale på lokale museer og i arkiver, der beskriver denne meget specielle historie, som også udspillede sig i alle mulige andre højmosedområder rundt omkring i Danmark, hver med sine

lokalhistoriske vinklinger. Der findes således en masse anekdoter, interessante personhistorier og skrøner bundet til denne historie (se fx: <https://lokalhistorisk-arkiv-stenlille.dk/aamosen-og-toervegravning>). Normalt er disse kendt af lokalbefolkningen, hvor især ældre lodsejere ofte kan genfortælle historier og anekdoter, der efterhånden er i omløb som del af den lokalhistoriske krønike. Ugeblads- og avisartikler, samt en del produktionsredskaber fra Store Åmosebonanzen omkring Bodal Gods fandtes da også på det private Vasebakkegårds Tørvegravningsmuseum i Verup indtil for nylig (<https://sn.dk/Ugebladet-Vestsjaelland/Vasebakkegaard-Museum-aabner-doerene-i-august/artikel/422282>). Desværre er ejeren afgået ved døden i november 2017, og hans ejendom er i slutningen af 2019 overtaget af en ny ejer, der heldigvis har foranlediget, at samlingen er overtaget af Naturpark Åmosen på Fugledegård. (For flere detaljer om tørvegravningsperioden og andre historiske begivenheder i og omkring projektområdet se siderne 8-10 i EU LIFE undersøgelsesrapporten fra 2014).

Godset er senere blevet solgt, og den nuværende godsejer, som er anden generation, har ikke nogen personlig relation til tørveudvindingsperioden. Det samme gælder den Suhrske Stiftelse som næststørste lodsejer og de øvrige lodsejere og naboer, der alle er flyttet til langt senere. Så krøniken om tørveeventyret, der har gentaget sig igennem historien siden 1700-tallet, er ikke længere levende eller bundet til stedets lodsejere og øvrige lokalbefolkning.

3.2 Den nuværende tilknytning

I modsætning til mange lodsejere og naboer til Horreby Lyng på Falster, der har boet omkring mosen i generationer, i et tilfælde med dokumenteret familieejerskab af gården igennem hele 14 generationer, er samtlige lodsejere og naboer til Verup og Sandlyng moser tilflyttere af meget nyere dato, i årtierne efter 2. Verdenskrig. Der er således ingen historisk familiær tilknytning til moseområderne, og dermed heller intet fælles ejerskab til anekdoter omkring moseområdenes anvendelse eller personlige rødder, der gennem en fælles fortælling kan indramme og skabe en delt lokalhistorisk krønike og en fælles identitet. Motivationen for udflytningen til netop dette lokalområde er primært, at her er ro, og at beboerne kan være i fred, samt at det naturmæssigt er tiltrækkende.

I 2014 fremhævede lodsejerne således ”isolationen” og den ”vildtvoksende” natur som særlig kvalitet. Dertil kom for fleres vedkommende også jagt og andre rekreative aktiviteter. For de store lodsejere, Bodal Gods og Den Suhrske Stiftelse, spiller moserne primært en økonomisk rolle, især til udlejning af jagt, som angiveligt giver de højeste indtægter, og som græsningsarealer for kreaturer og til produktion af brænde og tømmer. Disse forhold har ikke ændret sig i dag, bortset fra at der er blevet færre lodsejere, som er direkte involverede.

Således konkluderede rapporten i 2014, ”...at Verup og Sandlyng moser ikke spiller nogen væsentlig rolle for de interviewede lodsejeres identitet, og at de ikke refererer til en kollektiv fortælling om moserne, og dermed en lokalhistorisk krønike, som de involverede fortsat kunne bidrage til. Ingen af de interviewede har således stærke tilknytningsbånd til områderne, hvilket væsentligt påvirker holdningen til projektet og de muligheder, der måtte foreligge.” (s. 10)

3.3 Herlighedsværdi og brugen af moserne

Det kan på baggrund af interviewene i 2019 konstateres, at genopretningsprojektet har skærpet lodsejeres og naboers opmærksomhed på selve moseområdet og ikke mindst effekterne af arbejderne i anlægsfasen, hvor der både er blevet fældet og kørt med store maskiner og lastbiler på de små veje for at kunne komme ind. Således har projektet henledt opmærksomheden på, at moserne – der før bare var noget der var der, men hvor ingen kom ret meget, hvis overhovedet – faktisk har en særlig naturværdi, som man kan nyde godt af. Således bliver herlighedsværdi og naturoplevelser oftere fremhævet i interviewene i 2019 end ved projektets start. Ikke at der

er observeret væsentlige ændringer pga. genopretningsprojektet, der trods alt først startede reelt i 2017, men blandt lodsejerne er der kommet mere opmærksomhed på naturoplevelser, biodiversitet og økologi:

"Selve det med fugle og natur er stort set det samme [som da projektet startede]. Vi har fældet en forfærdelig masse træer. Men udover det er det det samme. Mængden af dyr svinger lidt. Synes ikke det har ændret sig meget siden jeg kom til [for 10 år siden]. Jo, måske den røde glente, men synes ikke, at der er mere eller mindre dyr." (84)

"Har haft mange fantastiske naturoplevelser herude, f.eks. med kronhjorte. De er her sådan periodevis. Min kone kom ridende ad Øgårdsvej helt ude for enden, hvor der stod den helt store tyr, med det fulde gevir. Jeg siger dig, at hesten vendte på en tallerken, og så kom hun hjem. Det skulle den sat'me ikke. Hesten blev fuldstændig panisk. Jeg mødte en hunhjort inde i skoven en dag, den kom løbende tværs over stien, jeg red på. Der render også en familie rundt med kalve og det hele, som så skønsomt forsvinder. Jeg har vænnet mig til at kigge ind i skoven, når jeg rider forbi nogle af de stier, for at se om jeg kan se dem. Det er fede oplevelser. Jeg har været så tæt på, at jeg måtte ride udenom en. De er ikke bange, når man kommer på hest. Der har ellers været drevet jagt fra hest i mange tusind år. Dem der bor her, skyder ikke så meget." (85)

Alle lodsejerne understreger deres forhold til områdets natur og fauna som den væsentligste årsag til, at de er flyttet hertil og bliver boende. Desuden går flere af dem på jagt, selv om det tilsyneladende ikke bliver til så meget.

"Jeg er naturelsker – derfor flyttede jeg hertil [i sin tid]. Det drejede sig om at komme længst muligt væk fra storbyen, men stadig at kunne nå på arbejde" ... "Tæt på natur, dyr og mulighed for jagt." (86)

De er også alle sammen opmærksomme på de eventuelle ændringer, der måtte være sket over tid:

"Naturen er stort set det samme [som da vi flyttede hertil for 30 år siden]. Der er flere skovflåter – det er jeg ikke så glad for. Jeg er måske blevet bedre med alderen til at værdsætte den mere [naturen]." (87)

"Føler ikke, at der er sket ændringer, udover at naturen er blevet mere spændende. Kronvildtet er rykket ind. Skyldes, at der i midten af 90'erne var en kronhjort-farm 15 km herfra, hvor der var nogle vandaler, der klippede hul i hegnet, og så slap de ud. 80 stykker kronvildt slap ud. Torbenfelt Gods 10-15 km herfra købte kronvildt til at sætte ud. Bygget en meget stærk bestand op på 400-600 stykker kronvildt. De brøler i august og september. Ser dem tit. Meget smukt. Rovfugle, som er sjældne andre steder, er almindelige her. Kærhøgen, rørhøgen, rødglenten. Det er spændende. Mere diversitet nu. Også havørn og traner inden for de sidste 5 år. Ser dem ude på jagt." (88)

"Tranerne er begyndt at komme. Det er 5-7 år siden, de er begyndt at komme. Havørnen er vi begyndt at se, fra Tissø området og op. Rovfugle der egentlig er sjældne, er ikke sjældne herude, Kærhøg, Rørhøg osv. Også Orkideerne." (89)

Men i takt med den øgede opmærksomhed på naturværdierne er bekymringen også steget for, om naturgenopretningsprojektet tiltrækker flere besøgende:

"Kronvildtet kan langt bedre klare den forhøjede vandstand i forhold til råvildt. Råvildt og kronvildt kan godt gå sammen, da de spiser forskellige ting. De er ikke konkurrenter. Dåvildtet er også ved at komme her. Bestanden bliver større og større. Men det er sky dyr, så så snart man begynder at invitere publikum ind, så forsvinder de igen." (90)

”Kan se, at når publikum holder sig væk, og der er fred, så kommer der flere og flere arter af sig selv. Genopretningen af mosen er jo spændende i sig. Og så kommer der jo CO2 [binding]. Måske også en skiftning fra nogle arter til nogle andre” (91)

”Jeg er positivt indstillet. Jeg er ikke imod naturgenopretning. Selvfølgelig vil der være ændringer i dyrearter herude. Nu har vi jo mange krondyr og rådyr, og de vil ikke bryde sig om at gå og soppe rundt. De opholder sig ikke i vandet. De kan godt gå igennem, men ikke slå sig ned der. Vi har ynglende traner herude. Jeg har set et par herude. Her i år kan jeg høre tranerne herovre [peger].” (92)

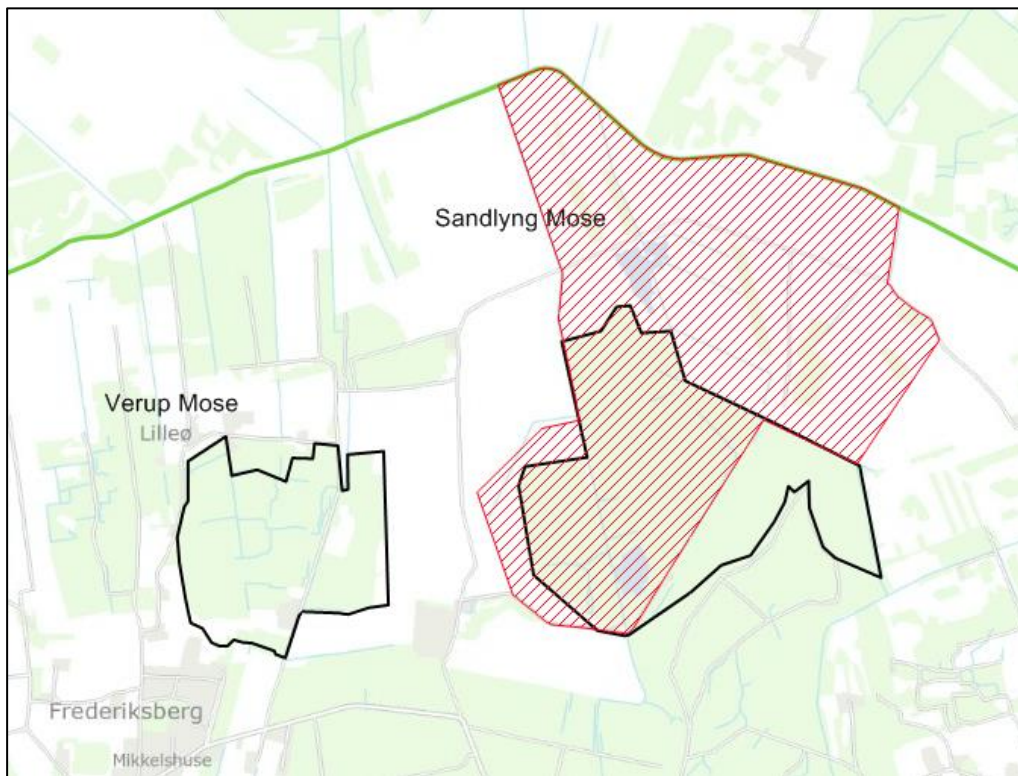
I det hele taget er det i højere grad naturoplevelserne i sig selv end mulighederne for jagt, der betyder noget for alle de mindre lodsejere. Og de bruger moserne til oplevelses- og rekreative formål:

”[Jeg] Går tur. Har ikke hund lige nu, men håber på, at jeg kan arve en labrador snart. Jeg bruger mosen her. Jeg har en familietradition, hvor jeg holder en familiefest her i juni måned. Der er vi en 36 mennesker. Så slår jeg telt op, og så er det bare ud og ned til åen og lege. Vi bruger naturen meget. Jeg har en bror, der er meget interesseret i fugle, så vi har også en nattergal-tur.” (93)

3.4 Kulturhistorie og arkæologi

Det er dog ikke kun naturen, roen og de billige ejendomspriser (sammenlignet med København), der har motiveret tilflytterne. Der er også en interesse i områdets kulturhistorie. En stor del af Sandlyng Mose er omfattet af Kongemosefredningen fra 1995, foranlediget af arkæologiske fund på en boplads, der blev udgravet i området i 1952 og gav navn til en bestemt tidsepoke og kultur, Kongemosekulturen, tidligere blot kaldet ”Gammel Kystkultur”. Kongemosekulturen er tidsmæssigt placeret i den ældre stenalder fra ca. 6400 til 5400 før Kristi fødsel.

Kort over Kongemose-Sandlyng fredningen (rødskraveret)

En af de lodsejere, der har boet her i 12 år, siden han blev pensionist, og som er aktiv i lokalsamfundet bl.a. som skribent, historieskriver og redaktør af et lokaltidsskrift, forklarer:

”Vi har fået et tættere forhold til området, og jeg har sat mig ind i områdets historik, som jeg synes er spændende. Jeg var solgt af alle de slotte, som lå i Charlottenlund [hvorfra vedkommende kom], men jeg synes, at Niløse, som kan dateres længere tilbage end København, er mere spændende. Jeg har ikke benyttet Åmosen så meget. Vi har været dernede, men begejstringen for området er blevet større med årene.” (94)

”[Om moseområdets arkæologiske betydning]... Europæisk arkæologi omkring dateringen af ældre stenalder er jo baseret på de fund, man har gjort i Åmosen og i Bromme. Brommekulturen og Åmosen er fundamentet for tidssætningen af den ældre stenalder. Altså det er jo tusindvis af fund, man har gjort dernede, og det man gør, blandt andet i forbindelse med at man gør området mere vådt igen, det er jo for at bevare det store antal fortidsminder, som jo findes derude endnu.” (95)

En anden af lodsejerne har da også observeret nogle forhistoriskestensætninger, som han mener er gamle moleanlæg:

”Jeg ved, der ligger noget mole herovre. Der er enstensætning herovre, hvor man engang har lagt til med både. Jeg vil gætte på, at det er fra søer, men jeg har ikke sat mig ordentligt ind i det.” (96)

De arkæologiske seværdigheder har så også ansporet til at søge efter metalgenstande fra perioder længere fremme i historien.

”Jeg har aldrig fundet noget [arkæologiske genstande fra stenalderen], men jeg har lige købt en metaldetektor, så jeg ringer, når jeg finder noget. Jeg vil gå lidt i gang med det i det små, af nysgerrighed. Jeg ved, at NN havde en ven, der af og til tog herover, så snart der var pløjet,

med nogle venner og rendte rundt og fandt noget hele tiden. Det ligger overalt. Der er rigeligt, der bipper herude. Jeg har bare rendt rundt på min egen grund med den indtil videre". (97)

3.5 Stammebåden - anekdote

I det hele taget nævner de fleste lodsejere områdets arkæologi og forhistorie som et væsentligt identifikationspunkt for lokalområdet og dets beboere. En historie der går igen blandt lodsejerne, er anekdoten om en udhulet egekano, en såkaldt stammebåd, der blev fundet engang i 1944 under tørvegravning i Verup mose:⁷

"Jeg har hørt om de fund, der har været. Vi fik at vide af dem, vi købte af, at der er fundet en egekano, eller der blev faktisk fundet to, men den ene blev brændt." (98)

"... en lille anekdote. I 30'erne var der et lille husmandssted, som blev revet ned, da ham, der købte det i 70'erne, havde bygget det her. I 30'erne fandt han en udhulet træstamme, sådan en som man sejlede på. For tilbage i stenalderen var vandet næsten helt heroppe. Manden kontakter Nationalmuseet, som ikke er interesseret i træstammen. Så han begynder at skære den op og bruge den til brænde. Der går ganske kort tid, nogle dage, hvor Nationalmuseet så alligevel kontakter ham og tager herud. Det viser sig så, at det er Danmarks ældste udhulede træstamme (eller hvad der var tilbage af den). Den var intakt og hel, inden han gik i gang med at skære den op." (99)

"Man har fundet en stammebåd, som nu står på Nationalmuseet. Og i '44 var der en husmand ude i mosen, der også gravede en stambåd op. En velbevaret stambåd. Jeg har et billede af den. Det var under krigen, det var i '44. De kunne ikke få den afhentet, så han brændte den på bålet. Og der findes kun én, og den er omkring 6-7000 år gammel, som der kun findes ét eksemplar af. Det andet eksemplar blev brændt"... "Det er jo mosejordens enestående sammensætning, der gør, at organisk materiale er bevaret, altså det er jo uhyre få steder i verden, at man kan finde organisk materiale, der er så gammelt." (100)

"[Om projektet ift. arkæologiske genstande]: "Så er det godt, at der kommer vand i den [mosen], kan man sige, så det bevares. Så er det der til en gang i fremtiden, når der er nogen, der får lyst til det." (101)

Naturligvis er der også en del historier i omløb fra tørveskæringstiden under 2. Verdenskrig, hvor hele området i sommerperioderne var præget af hektisk aktivitet og tusindvis af sæsonarbejdere ikke bare fra København, men fra hele landet.

"Det lille hus der ligger i starten af Øgårdsvej, det var sådan en lille station. Mener også der stadig ligger sådan nogle tipvogne-baner, altså sporene. Ovre ved Bodal. Man kan jo se, hvor dybt de har gravet nogle steder. Det har været en stor forretning herude. Jeg har set filmen fra dengang. Hele de der kolonier de boede i, alle de der tørvefamilier med børn og skoler. Interessant." (102)

Som tidligere nævnt er der en hel del arkivmateriale, fotos, film og personlige historier at finde i områdets lokalhistoriske arkiver. På Lokalhistorisk Arkiv i Stenlilles hjemmeside står der da også følgende ironiske beskrivelse af sammensætningen af æltetørven fra Åmosen:

"Det blev sagt, at danske tørv indeholdt 50 pct. vand, 30 pct. fortjeneste og 20 pct. fortidsminder."

⁷ Der blev ligeledes i Verup Mose i 1945 fundet en meget fin stammebåd i elletræ fra den tidlige bondestenalder ca. 3500 f.Kr. De to både blev fundet kort efter hinanden. Sidstnævnte befinder sig nu på Nationalmuseet. Der er dog rygter om, at der også skulle være fundet en tredje båd, dog uden at Nationalmuseet er blevet informeret.

3.6 Konklusion på tilknytningsforholdet

Rapporten fra 2014 konkluderede at:

”Fraværet af en kollektiv fortælling og en kulturel kapital tilknyttet moserne gør, at der fokuseres meget på de evt. værditab, projektet måtte medføre, og at det på baggrund af nærværende interviews ser ud til, at dette aspekt kan blive det fælles identifikationspunkt mellem de forskellige lodsejere. I dette scenarie kommer projektet, alias Sorø Kommune alias ”det offentlige”, let til at fremstå som ”modpart” eller måske ”fjenden”, som man ikke har tillid til, og projektet kommer let til at blive tilskrevet en negativ betydning for den enkelte.” (s. 10)

Derfor påpegede rapporten at:

”Der er ...et potentiale i den værdiøgning, som naturgenopretningen kan tilføre området, og i den positive rolle, som lodsejerne kan spille i projektets videre udvikling, og dermed er der mulighed for, at en fælles fortælling om de to højmoser kan opstå, hvis det gribes rigtigt an. (s.10).

Som vi vil se i det næste afsnit, har lodsejernes fælles identifikationspunkt og fortælling snarere fortættet sig omkring projektets forvaltning og kommunens håndtering af det som proces, og det er ikke uden kritiske toner. Men ovenstående citater fra de interviewede lodsejere (2019) viser også, at der er flere fællesnævner og stigende opmærksomhed og interesse på både naturforhold, biodiversitet (flora og fauna) og kulturhistorie. I hvert fald er det påfaldende, at samtlige interviewede lodsejere er meget mere artikulerede om disse forhold i denne interviewrunde, end det var tilfældet ved projektets start i 2014.

Det lader således til, at projektets blotte tilstedeværelse, uagtet dets ageren og aktiviteter, i sig selv har skærpet lodsejernes bevidsthed om områdets værdier og deres egen placering ift. disse. Så selv om følgende anbefalinger fra 2014 vedr. lodsejernes og lokalbefolkningens tilknytningsforhold stadig står ved magt, nemlig:

- at projektet bør finde en positiv fællesnævner omkring projektudviklingen,
- at der bør påbegyndes en dokumentationsproces omkring flora og fauna, kulturhistorien etc. med aktiv medvirken af lodsejerne,
- at der foruden de naturmæssige aspekter bør lægges mere vægt på lokalhistoriske temaer,

kan man nu sige, at mulighederne for at projektet proaktivt kan igangsætte tiltag som de nævnte for at genskabe en fælles historie og lokal identitet er bedre i dag end ved projektets start. Vi vil følge op på dette aspekt i de følgende afsnit.

4. Projektstatus og forløb

4.1 Indledning

Dette afsnit omhandler de vurderinger og kommentarer, lodsejere og naboer –, både de der er direkte involverede, og de der kun indirekte er berørt af projektet –, har gjort på baggrund af deres oplevelser med projektets udvikling og gennemførelse siden dets start i 2013/14. Det må her understreges, at der er fremkommet en del kritik af flere aspekter af denne projektudvikling og især Sorø Kommunes håndtering af diverse tiltag. Vi har naturligvis i rapporten tilstræbt at

afpersonalisere disse kritikker, da det til syvende og sidst drejer sig om projektforvaltning og udførelse, som er et kollektivt ansvar, som Sorø Kommune har som institution, og ikke diverse enkeltpersoner der har været involveret, hvad enten det drejer sig om ansatte i forvaltningen, politikere, eksterne konsulenter eller entreprenører. Men det er samtidig rapportens konsultants ansvar at gengive disse kritikker så loyalt som muligt, så man kan forholde sig objektivt til dem.

Det vil desuden i det efterfølgende og sidste afsnit blive diskuteret, hvordan man kan komme videre med projektet og finde positive løsninger og veje frem, som vil være bæredygtige og skabe positiv fremdrift og resultater. Men først til kritikken.

4.2 Lodsejernes vurdering af projektforsløbet

Der tegner sig to skillelinjer i de interviewede lodsejeres holdning til projektet, skillelinjer som både deler lodsejerne ift. hinanden og lodsejerne ift. kommunen. Og de fordeler sig ikke på samme måde i 2019 som ved projektets start 5 år tidligere. En af disse skillelinjer drejer sig om, hvorvidt naturgenopretningsprojektet giver anledning til øget ”naturturisme” i området, og om man ser det som en negativ eller positiv ting, samt om hvorvidt projektet og Sorø Kommune bør udvikle og tilskynde til det.

Den anden skillelinje drejer sig om den måde mosegenopretningsprojektet er blevet udført på, dvs. den proces som projektforvaltningen har stået for ift. lodsejerne, deres ejendom og deres inddragelse i projektet. Her drejer det sig især om information, kommunikation og inddragelse, samt tekniske forhold i forbindelse med diverse anlægsarbejder.

En af lodsejerne formulerer det sådan:

”Ja, nogle er modstandere af det og utilfredse. De føler vel, at de er blevet rendt over ende. Mit indtryk er, at der ligesom er to grupper. Der er dem, hvor huset kommer under vand, og de får nogle tekniske og fysiske problemer. Og så er der det, hvis området skal åbnes mere for offentligheden. Det er da også irriterende. I min del er der ikke øget adgang. Der er delte meninger.” (103)

4.3 Publikumsadgang og turisme

Ved projektets opstart i 2014 var det en ret entydig holdning blandt samtlige interviewede lodsejere, at der parallelt med vådgøringen og det biologiske genopretningsprojekt ikke skulle være nogen udvikling af besøgsturisme, herunder forbedrede adgangsforhold, stier eller markerede ruter, informationsplancher og forbedret infrastruktur som parkeringspladser, picnic- og toiletfaciliteter. Den opsummerende konklusion på lodsejerinterviewene var:

- Intet potentiale for naturturisme
- Øget offentlig adgang en selvmodsigelse
- Ikke flere adgangsveje eller øget adgang - fred og uforstyrrelighed

Holdningen var, at det var en selvmodsigelse, at man på den ene side ville bruge millioner på at genoprette en unik naturtype, som højmosen er, for herigennem at højne biodiversiteten og forbedre CO₂ optaget, og så samtidig give publikum øget adgang, der ville slide på og ødelægge samme natur og forringe vilkårene især for faunaen. Der var bred konsensus om, at naturen skulle genoprettes og beskyttes for naturens skyld, ikke for menneskenes. Dog undtaget lodsejere på jagt. Der var derfor heller ikke den store begejstring blandt de mindre lodsejere for godsernes udlejning af jagt til fremmede jægere, men det accepteredes dog som en del af godsernes nødvendige driftsindtægter. Men samtidig var der en lige så bred og positiv holdning til selve naturgenopretningsprojektet i sig selv, der ansås som positivt og nødvendigt.

Det har ændret sig i 2019. Der er nu en mere nølende, omend positiv, holdning til selve naturgenopretningsprojektet og delte meninger om adgangen til selve projektområdet. Retten til adgang har da også ændret sig gennem årene, da den som så meget andet udvikler sig dynamisk ift. ejendomsret og arealanvendelse.

Reelt er det de to store lodsejere, Bodal Gods og den Suhrske Stiftelse, der kontrollerer adgangen til moseområderne, som fremviser forskellige adgangsregler. I Sandlyng Skov mod sydvest, som er privatejet skov med tilhørende udyrkede moseområder, er der ikke adgang for offentligheden, bortset fra anlagte stier og veje, som normalt kan befærdes fra kl. 6 om morgenen til solnedgang. I selve Sandlyng Mose og den overlappende Kongemosefredning er adgang kun tilladt ad en langsgående grusvej og trampesti langs Åmose Å. I Verup Mose er der nu adgang fra tilgrænsende veje, idet afgræsning med kvæg er ophørt, og det derfor betragtes som udyrket naturareal, hvor offentligheden gerne må gå ind. (Se Naturstyrelsens vejledning <https://nst.dk/media/nst/Attachments/Endeligtskema21januaird.pdf>.)

Loven siger mere præcist:

I de privatejede skove må offentligheden færdes til fods på stier og anlagte veje, men ikke uden for dem. Færdsel må heller ikke finde sted på udyrkede arealer, der ligger i disse skove, selv om de er uhegnede. Sådanne arealer udgør en del af skoven og er derfor ikke omfattet af lovens § 24 om udyrkede arealer. Retten til færdsel og ophold er altså begrænset til veje og stier, hvortil dog må høre arealer, der ligger op til vejen eller stien, f.eks. udyrkede arealer (rabatter), som naturligt opfattes som hørende med til vejen eller stien.

Stier og anlagte veje defineres som etablerede færdselsbaner i modsætning til midlertidigt synlige spor efter kørsel, tyndingsindgreb og lign. samt dyreveksler.

Nu kan det indvendes, at Sandlyng og Verup moser ikke kan betragtes som udyrkede arealer i en privat skov, men som selvstændige udyrkede arealer. Og dem må offentligheden gerne færdes på, hvis der er lovlig adgang, dvs. hvis der er veje eller stier, der fører dertil. Definitionen på sådanne udyrkede naturområder lyder således:

Udyrkede arealer er åbne for ophold og færdsel til fods, hvis der er lovlig adgang til arealerne. Hunde skal føres i snor hele året.

Udyrkede arealer omfatter bl.a. heder, moser, klippepartier, overdrev, indsander samt udyrkede græsningsarealer, f.eks. ferske enge.

Så på den måde har offentligheden i det store og hele adgang til Verup moseområde eller kan i hvert fald komme ganske tæt på via de anlagte skovstier. Men der kan ikke uden lodsejernes godkendelse (og aktive medvirken) etableres markerede vandreruter, nye stier, plankebroer eller andre tiltag, der øger tilgængeligheden i moseområderne. Derfor er enhver idé om planlagt naturturisme inde i moseområderne helt afhængig af lodsejernes tilladelse og velvilje, og altså baseret på frivillighed, som det har været tilfældet for hele genopretningsprojektet.

Ikke desto mindre er der frygt blandt flere af de mindre lodsejere, som jo ikke ejer kærneområdet for naturgenopretningstiltagene og blot har status som naboer, for at projektet aktivt vil promovere øget offentligt adgang og naturturisme, og i den forbindelse at projektledelse og kommune ikke lægger kortene på bordet. Her er et udvalg af de interviewedes holdninger til spørgsmålet:

”Tranerne ville aldrig være kommet, hvis det myldrede rundt med mennesker; kronvildtet ville holde sig mere væk. Vi der bor her, går aldrig ud i det. En enkelt dag på jagt, og så bliver man væk i 4, 6, 8 uger. Og hvis man ser noget vildt, der ikke skal skydes, bliver man bare stående, indtil man kan liste væk uden at forstyrre det. Sådant opfører vi os, os der er herude. Jeg kunne se, at der skulle laves stier og alt muligt. Den natur, der er her, vil blive ødelagt.” (104)

"Der er en sjælden orkidéart herude, og det er Natura 2000. Alt sådan noget det ødelægger man, hvis folk går igennem og plukker de orkidéer. Hvorfor kan man ikke lave en naturgenopretning stille og roligt for naturens skyld?" (105)

"Tingene griber om sig, hvor vi ikke er blevet informeret. Det er der, den knækker. Rygter med at Aksel Borchs hus [Vasebakkegård, et dødsbo, forhenværende tørvemuseum, der var til salg, men nu er købt af en privatperson], kommunen ville købe det med henblik på, at skolebørn kunne komme til undervisning i området herude. X & Y de har fortalt, at de var blevet forespurgt, om de ville eksproprieres (kommunen vil jo ikke give noget for det) med henblik på, at der skulle være parkeringsplads derovre. Så er det, at vi tænker: "Hvad sker der?" Skal der køre turistbusser, være toiletter og isbod? Det var ikke det, der var meningen, og det ville jeg være meget ked af. (106)

"Jeg kontaktede [projektlederen] som jeg kunne se stod for det. Det hænger sammen med Naturpark Åmosen. Der er jo også planer om at skulle have folk ud og lave ekskursioner og alt muligt - hvordan skal de folk komme herud? Der er kun Øgårdsvej, Magleøvej og så Bodal Gods. Det er private fællesveje, som vi bruger så meget tid og penge på at holde, da de er bygget oven på mose. Hvad så når der skal være alt det trafik herude, hvem skal så holde dem? Vi spurgte, om de vil være med til at betale for at holde dem, men det ville de ikke." (107)

"Det har ikke påvirket mig eller stresset mig. Tager det stille og roligt. Har samme holdning til det. Naturgenopretning er godt, men det skal ikke løbe løbsk. Bliver vred hvis der kommer en masse turisme. [Jeg er]...ikke interesseret i turisme" (108)

Det er naturinteresserede [der kommer i mosen]. Ornitologerne går tur derude, jægerne som i øvrigt er meget fornuftige og velstyrede og passer meget på. Så er der begyndt at komme mountainbike cyklister. Det er den form for turisme, jeg er bekymret for. De ved ikke, hvordan de skal passe på naturen. Og så er der nogen gange nogle små grupper, der går en tur. Det er helt fint. Det er sparsomt, det bliver brugt, og det er derfor, at vi ser, at dyrene og naturen har det godt herude." (109)

"Det skal ikke åbnes for fiskeri, for så bliver det også ødelagt." (110)

"Alle os [lodsejere] har ingen interesse i at få øget turisme. I min udlægning af mere natur, som man hiver ud af driften, der lader man natur gå tilbage til natur. Det er for at genoprette naturen, ikke for at øge folks adgang. Vi laver det her for naturens skyld og ikke noget andet. Folk kan lave sti på deres egen jord. De skal ikke gøre det på min jord. Der er adgang nok". (111)

"Det er jo sådan, at rigtig mange af de lodsejere der ligger derude, de har ikke haft tvunget adgang, men det har jeg. Der er nogle veje der, og de blev uden erstatning beslaglagt for nogle år tilbage. Så åbnede man pludselig for adgang. Det er ikke aktivt for en ejendom, at der bliver åbnet for adgang"... "Her har man lavet en aftale om et areal, der skal ændres driftsmæssigt, så det kan gå tilbage til naturen, så skal man ikke pludselig sige, ad bagveje, at der skal laves en sti, og at "du har fået offentlig støtte, så skal det offentlige også have adgang". Jamen det var ikke det, der var aftalen. Så skal det med fra start. Ellers må det offentlige købe det, og så kan de gøre lige hvad de vil." (112)

"Det jeg synes, er det urimelige, det er, at man pludselig stiller lodsejerne i en situation, hvor man skal stå og skændes med nogle naturgæster, der går en tur. De har det dejligt, og så kommer der en sur ejer ud og begynder at brokke sig, smide folk ud, sige de ikke må have løse hund og alt sådan noget. Så skal man gå og blive uvenner med folk. Det skulle have været afklaret fra start. Jeg giver ikke øget adgang, og jeg giver mig ikke!" (113)

Men der er også lodsejere, som har en mere positiv tilgang til formidlingen af naturgenopretningen, og ikke mindst højmoseområdets historie, under kontrollerede former og i forbindelse med det større Naturpark Åmosen formidlingsprojekt:

"Hvis man fik Vasebakkegård som en portal til Naturpark Åmosen på den anden side, så ville det fokus også stige. Jeg tror ikke, at LIFE-projektet som sådan, isoleret set, vil medvirke til en større naturinteresse, men jeg tror overordnet – altså omkring Naturpark Åmosen og det arbejde, de laver - fordi der snakkes man jo også om at få et område, altså, du har Fuglebjerggård, og hvis man fik Vasebakkegård som et udstillingscenter for dels faunaen og dels biologien og tørvegravningen og de arkæologiske fund – at man fik en større respekt for området, hvor det i 5000 år bare har været en sø... Overordnet set er LIFE-projektet jo en del af de planer og visioner, man har for Naturpark Åmosen, og det er dét, de fleste kan forholde sig til. Mere end til LIFE-projektet, tror jeg." (114)

"Det ville jo så også styrke interessen for [højmosegenopretningen], hvis Naturpark Åmosen lavede noget begrænset stisystem eller noget. Men et stisystem i Åmosen, ud over de eksisterende veje, der er - Magleøvej, altså der ligger bare nogle huse, og så er der gravet grøfter, og der går kreaturer. Jeg tror ikke, at det kan lade sig gøre inden for en overskuelig fremtid, og så lave det om til en naturpark, nationalpark, hvor man ankommer ligesom Yellowstone Park." (115)

En lodsejer, der ved projektets start i 2014 var imod øget adgang til moseområderne og promovring af projektet, har skiftet mening og mener nu, at der bør laves en kontrolleret mulighed for at besøge moserne og få den nødvendige information. Ellers har vedkommende svært ved at se, hvorfor man skal lave projektet, som han i øvrigt mener er kørt noget af sporet:

"God idé at passe på vores natur, men set i bakspejlet så tænker jeg "why?" (116)

"I starten tænkte jeg også, at jeg ikke ville have folk ind her. Men så tænkte jeg, at jeg da ikke kan være så egoistisk, at den her naturperle her den skal jeg være den eneste i verden, der skal have lov at se." (116b)

"...Jeg har jo ingen adgang derind. Det er privat område. Du kan komme derind og gå på jagt, hvis man betaler penge. Men det er ejerens private område. Det var slet ikke det, som jeg så for mig. Sidst vi snakkede om det, så skulle der laves nogle stier derinde, så jeg tænkte: Er det egoistisk at tænke, at andre mennesker også skal kunne gå derinde? Tænkte det skulle blive et naturområde dernede, så folk kunne komme og gå en tur. Måske en enkelt ridesti dernede, så man kunne smutte den vej igennem. Ligesom Holbæk gør deroppe. Bevaring og samtidig kan man også bruge det lidt, men det har ikke været tilfældet. Det er sådan, jeg ser på det. At bevare noget natur som en ejer kan se på... så kan han selv betale for det! (117)

"Der er jo lidt modsat interesse herude. De andre vil ikke have, der kommer stier og folk ind. For så er jagten jo bedre, hvis der ikke er nogen, der må gå der." (118)

4.4 Konklusion på projektstatus og forløb

Man kan på basis af interviewene konkludere, at der generelt er en frygt blandt lodsejerne for, at der bliver lavet planer for besøgsturisme, stisystemer eller adgangsveje, uden at de bliver informeret eller taget med på råd. De er bange for, at der kommer mere trafik, parkerede biler og besøgende, og at det kan udvikle sig på ukontrolleret vis til skade for natur, flora og fauna, og ikke mindst freden og roen. Der er dog også den holdning blandt nogle lodsejere, at der bør være adgang, men at det skal være ordentligt planlagt og kontrolleret. Desuden er der flere, som har fremhævet de kulturhistoriske elementer som vigtige, og noget der bør opprioriteres. En undtagelse fra denne modstand imod flere besøgende til projektområdet er besøg af skoleklasser med lærer i undervisningsøjemed. Alle er positive over for områdets

uddannelsesmæssige potentialer og nødvendigheden af at uddanne og opdrage kommende generationer i naturlære, og i hvordan man kan forvalte naturrigdom.

”Der er lige en undtagelse der [skoleklasser]. De går stille og roligt og rydder op efter sig. De må godt gå en tur med en biologilærer. Der er selvfølgelig tidspunkter, de ikke skal gøre det, f.eks. yngletiderne.” (119)

Hvis man skal forstå baggrunden for disse bekymringer og reservationer, er det vigtigt at se det i et større perspektiv, en bredere kontekst. De er nemlig ikke baseret på faktiske oplevelser, men på formodede og forestillede begivenheder. En ny undersøgelse lavet af en hold forskere fra RUC som led i et større forsknings- og udviklingsprojektet “Nye veje i Naturpark Åmosen”, har netop lavet rapporten ”Borgernes Stemmer”⁸, der prøver at tegne en profil over holdninger og forventninger bredt blandt borgere, lokalbefolkning, og interessegrupper, til Naturpark Åmosen og dens funktion og fremtidige anvendelse. Heri har de bl.a. opsummeret de ret forskellige holdninger og fordomme, der deler vandene mellem lodsejere på den ene side og naturbrugere og andre interesserede borgere på den anden side, og hvoraf det klart fremgår, at det er en meget udbredt holdning blandt lodsejere, at turisme er af det onde og at *”Busfulde med horder af turister vil ødelægge freden. Turisme kan også skabe nye indtægtsgrundlag, men kun for de få”* (s. 7). Så den skepsis, der kommer til udtryk blandt lodsejere og naboer til Sandlyng og Verup moser, er en del af en udbredt forestilling og fortælling blandt lokale lodsejere i hele Store Åmose-området. Med andre ord en del af en generel diskurs blandt lodsejere, som ikke har meget med det faktiske genopretningsprojekt at gøre, men har sine rødder i historiske forhold og generel skepsis over for det offentlige. Disse overordnede sammenhænge vil blive behandlet i rapportens afslutningskapitel, hvor fremtidsperspektiverne for vådgørings- og genopretningsprojektet i vores to moser diskuteres.

5. Projektets forvaltning

5.1 Ris og ros

Der blev fremført en del kritik af den måde, projektet var blevet etableret på, foruden den tekniske gennemførelse, kommunikation og beslutningsprocesser.

Som tidligere nævnt er alle lodsejere positive over for naturbevarelse og genopretning som sådan. De (større) lodsejere, der skal afgive arealer til sådanne formål, er tilfredse, hvis de får den nødvendige økonomiske compensation, og de udtrykte tilfredshed med den udvikling, projektet har taget i den henseende. De mindre lodsejere, og især de lodsejere der ikke længere er direkte med i projektet og derfor ikke bliver kompenseret, er langt mere kritiske. Det de dybest set giver udtryk for, er frustration over ikke at blive taget med på råd og ikke blive informeret tilstrækkeligt. Med andre ord føler de sig i stigende grad marginaliseret ift. selve genopretningsprojektet, hvor de ikke længere føler, at de bliver informeret eller medinddraget. Og denne følelse er blevet forstærket af forskellige tekniske fejl, ikke mindst i forbindelse med reparation af skader på en af de private fællesveje pga. for meget tung trafik med store arbejdsmaskiner og udkørsel af tømmer efter rydningen af de indre områder af moserne.

”NN fik først lavet sin vej, efter de havde splittet hele lortet, og da han begyndte at true med politianmeldelse. Vi snakker meget sammen, NN og jeg. (120)

”AA måtte stoppe med at cykle her. De smed sten ud på vejen, fordi det er skide godt for de store lastvogne, der hvor de har smadret hele lortet. De kørte ind, inden de lagde jernplader

⁸ Holm, J., Cold-Ravnkilde, S. og Grindsted T. (2020). *Borgernes Stemme – Udfordringer og ønsker til fremtidens naturpark*. Rapport fra projekt Nye Veje i Naturpark Åmosen. Roskilde Universitet/Naturpark Åmosen/Nordea-Fonden.

på. Så hældte de bare de sten ud, fordi det var smart for entreprenøren. Da vi så kontaktede ledelsen, så sagde de, at vi havde fået så og så meget materiale, så vi havde fået compensation for det, de havde ødelagt. Og dét materiale det er de der løse sten. Det er ikke til at ride eller cykle i. Der kom mountainbikere på fuld skrue, og slam, så stod de bare stille i det der. De fleste stod af. De hardcore kan lige trykke sig igennem. Plusset var da, at vi slap for de skide cyklister. Jeg synes bare ikke, at det hænger sammen med at bruge så mange af vores allesammens penge for at blokere, så folk ikke har lyst til at gå eller cykle på vejen. Jeg forstår det ikke." (121)

"Det ser pænt ud nu [vejen], men da de lavede det, så efterlod de dybe kanter ned til rabatten hvor lastvognene havde kørt ud. Men det godkendte tilsynet. De lavede vejen, men ikke rabatterne. Jeg har brugt timer på at køre og reparere efter dem. Ja ja, vi fik lavet en vej, men det havde vi i forvejen. Vi havde noget, der ikke lige kunne gå i stykker (knust beton), nu har vi noget der blæser væk. Jeg synes ikke, at det er i orden, at jeg skal have ekstraarbejde ud af det. I forvejen kan vi ikke blive enige om, hvordan vejen skal vedligeholdes. De skulle aldrig være kørt ind, før de havde lagt jernplader på. Og så skulle de have repareret vejen af sig selv. Den var fuldstændig smadret og skæv. Det kan ikke være meningen, at man skal true med en politianmeldelse, før de gør noget". (122)

En anden lodsejer har en mere generel udlægning af årsagerne til, at en så relativt simpel ting som reparation af en privat vej kommer til at fylde så meget i lodsejernes optik:

"Det der gennemsyrrer sådan nogle ting generelt, det er en nærighed hos dem, der skal bevilge de der opgaver løst; det er ikke fordi, at pengene nødvendigvis mangler. Men de er bare så bange for, at de [de berørte lodsejere] nu får en bedre vej, end de havde før." ... "Lad nu være med at blive ved med at tale det ned, vi laver. Giv os nogle flere penge, så får I det hele. Hvorfor al den nærighed? Det er tåbeligt i sådan nogle projekter, hvor det hele skal gøres frivilligt." (123)

Konsulenten er enig i, at det ikke er hensigtsmæssigt at spare så meget som muligt, hvis det forårsager, at mindre tekniske problemer ikke bliver løst optimalt og afstedkommer skuffelse og modstand imod projektet som helhed. Små problemer bliver dermed blæst ud af proportion og det bliver kontraproduktivt ift. projektets gennemførelse og opbakning blandt lodsejerne og kan tilmed fordyre projektet. Det vil derfor være formålstjenligt, at der i fremtidige projekter budgetlægges med tilstrækkelige midler og fleksibilitet til at imødegå uforudsete udfordringer.

Også arbejderne omkring afværgeforanstaltninger og de hydrologiske arbejder rejser kritik. Kritikken går på, at kommunen under udførelsen ikke har været lydhør nok over for lodsejernes og lokalbefolkningens kommentarer, advarsler og råd i forbindelse med den tekniske udførelse, og at de ikke bliver taget alvorligt. Kritikken er nok så meget rettet imod projektkonsulenter og entreprenører:

"Processen fra kommunens side har været dårlig hele vejen igennem. Udførelsen af jobbet herude - personen, der har udført det, han er fuldstændig ude i hampen". (124)

"Jeg har masser af dokumentation, som ville være til skade for dem [kommunen]. Har du fået at vide, hvor mange gange, de har gravet det op? Min å heromme, når de havde gravet den færdig, så skulle den aldrig renses op. Jeg har rensset den op to gange selv. Det er dét, de mener, der er vedligeholdelsesfrit. Mange gange er vi gået ud og har kigget på det, og jeg har sagt: "Det duer ikke, det I har lavet". Alle rørene er blevet gravet om to gange. Årne derude er gravet om to gange. De skal graves om igen, de er faldet sammen. Det er en katastrofe hele vejen rundt." (125)

NN gik til kommunen med udtalelser fra advokat og fik så lagt en membran omkring sit hus og en pumpestation. Men det var ikke med fra starten. Han var nødt til at skrue bissen på og bruge en advokat for at blive hørt. Mark har advokater med til alle møder med kommunen for ellers

"tager de røven på mig". Det hele er dokumenterbart, det er ikke bare rygter. Stort tillidsproblem! (126)

Det er klart, at projektforvaltningen ikke har det samme syn på disse forhold, og især hvad angår udbedring af skader forvoldt på den private fællesvej. Den mener at have brugt mange ressourcer og energi på reparation af vejen og på at løse problemerne ved at begrænse udkørsel med træ på lastbiler til ca. en uges tid (på udlagte jernplader), ligesom der er kørt med personbil til og fra sitet i anlægsperioden. Ligeledes fremhæves det, at projektet har købt særlige "norske fjeldskærver" til dele af vejsystemet, og at man har hjulpet beboerne med skiltning med adgangsbestemmelser (kun beboerkørsel) og har bibeholdt fartbegrænsningskiltningen.

Konsulenten har ikke tekniske forudsætninger for at vurdere disse tiltags kvalitet og tilstrækkelighed, ej heller er det inden for undersøgelsens målsætning. Problemerne med den private fællesvej er heller ikke af ny dato, da der i forvejen var uoverensstemmelser mellem de lokale ejere om brug og vedligeholdelsesgrad. Men i denne undersøgelses optik er det til gengæld interessant, at problemerne med vejen for en del af de mindre lodsejere bliver en anledning til at kritisere projektet, et surrogat for det det egentligt drejer sig om, nemlig at projektet gradvist har ekskluderet de mindre lodsejere, fordi de arealmæssigt ikke er vigtige for selve højmosegenopretningen, for vådgøringen og vækstøgningen af spagnummosser. Det er kun de to store lodsejere, Bodal Gods og Den Suhrske Stiftelse, som er vigtige, for de ejer kærneområderne, hvor højmosen bliver genoprettet. Det er derfor også de store lodsejere, som nyder godt af kompensationsordningerne, hvorimod de mindre lodsejere kun er med i forhold til afværgeforanstaltninger, og hvad der måtte dukke op af sekundære effekter af projektet. På den måde kommer naboer og mindre lodsejere i kanten af projektområdet til at fremstå som irriterende "støj", der egentlig ikke spiller nogen rolle for selve genopretningsprojektet.

Det er konsulentens opfattelse, at når vejproblematikken fylder så relativt meget i lodsejerinterviewene, er det en "stedfortræderproblematik", der dybest set er en klar markering af, at de vil være med i projektet, vil tages med på råd, høres og være del projektudviklingen, og ikke bare irriterende støj i randen. De vil respekteres som en væsentlig del af de sociale forudsætninger for en positiv projektudvikling og ikke efterlades med en følelse af at være marginale.

En af de interviewede lodsejere mener, at disse problemer ville kunne udgås ved en mere formel og struktureret tilgang til lodsejerrelationen, hvilket underbygger argumentet om at "vejproblemet" har karakter af en "stedfortræderproblematik," idet vejen faktisk er blevet lavet og altid har været problematisk:

"Det er ikke projektlederen (der er ansvarlig) - det er kommunen! De skal kigge på præmissen og så lægge det ud på skrift. For hvis det var på skrift til samtlige, så havde der nok været mere ro på. Vi gør sådan, sådan og sådan, og vi vil ikke det og det. Lovgivningen siger sådan, sådan og sådan, I kan få en advokat i det øjeblik vi skal skrive, osv. [henvisning til at nogle lodsejere har fået advokatbistand betalt af projektet]. Vejene ser sådan og sådan ud. Og vi går ud og tager billeder af vejen, inden vi begynder at bruge den, og vi tager billeder, når vi er færdige med at bruge den, og så laver vi den. Så havde vi været ude over det med vejen - og alle havde accepteret det"... "Og vejen har holdt rimeligt godt - den ros skal de have, og vejen [Magleøvej] holder endnu!"... "Men på Øgårdsvej, der har de problemer med huller stadigvæk...og ingen ved hvordan det skal laves ordentligt...Det er ikke kommunen [kommunens ansvar] for de har lavet deres." (170)

Og om fejlene i den tekniske udførelse i grøftarbejderne tilføjes:

"NN havde fx ret i det han fandt ud af med rørene, at de var lagt i en forkert kote. NN havde sagt, at de og de rør ligger forkert. Det var kommunen ikke særligt glade for. Hvis ikke NN havde været med derude [på eget initiativ], så havde vi nok ikke fået det at vide". (171)

Disse observationer og fortolkninger vil blive inddraget i de afsluttende anbefalinger til den fremtidige projektforvaltning.

Men der er også ros at hente fra de samme lodsejere. Selv om vi i denne rapport tilstræber ikke at gøre kritikken personlig, da projektet til syvende og sidst er et kollektivt kommunalt ansvar, hvor alle er gensidigt afhængige, skal det alligevel fremhæves, at der også er opbakning og positive bemærkninger til projektlederen, som har nydt stor tillid blandt lodsejerne. Desværre har de modsætninger, der er opstået mellem hvad projektledelsen lover, og så de problemer, den tekniske udførelse har skabt, sået tvivl der kan skade tilliden:

”Line har været enormt imødekommende. Stor ros til hende. Hun er gået så forsigtigt til værks og været så lydhør. Jeg havde nok haft flere modstandere, hvis jeg havde hendes rolle.” (127)

”Jeg betragter Line som troværdig, hun brænder jo for det. Hun har været troværdig, lige indtil vi hører om noget, som vi så ikke er blevet informeret om. Indtil da havde jeg en god tillid til hende.” (128)

”Efter at jeg var med på den rundtur, som Line arrangerede, og efter at jeg har snakket med hende flere gange og skrevet om det, så er forståelsen for projektet og kendskabet til det jo blevet større. Og Line har også været nede i vores forening. Vi mødes til fællesspisning nede på den gamle skole én gang om måneden og holder to-tre foredrag om året. Og da arrangerede jeg et foredrag, hvor Line kom ned og fortalte om projektet. Der var 60-70 tilhørere.” (129)

”Altså, vi er blevet informeret på den måde, at der har været besøg nogle gange, og Line har jo inviteret lodsejerne til forskellige arrangementer. Og afslutningen oppe i spejderhytten med pølser og grill osv. Line har gjort fantastisk meget, synes jeg. Det skorter ikke på dét.” (130)

5.2 Borgerinddragelse og følgegruppe

På spørgsmål om hvordan de interviewede lodsejere har oplevet borgerinddragelsen fra kommunens side og herunder den funktion, som projektets følgegruppe har haft, skelner de fleste interviewede klart mellem de to begreber:

”Borgerinddragelse” opfattes med nogle få undtagelser som en mere generel proces, der omfatter en bredere del af lokalsamfundet, og som Sorø Kommune er ansvarlig for, mens projektets ”følgegruppe” ses som et specifikt projektinstrument til kommunikation mellem projektledelse og lodsejere. Det er her værd at bemærke, at der således fra den samme lodsejer kan være en positiv holdning til følgegruppen og dens arbejde og samtidig en kritik af borgerinddragelsen. Der skelnes altså her mellem information og inddragelse, hvor information ses som en envejskommunikation fra projektledelsens side, mens borgerinddragelse ses som en mere dynamisk og demokratisk proces, hvor lodsejere og lokalbefolkning i øvrigt har indflydelse på projektudformning og udførelse. Der ligger heri en generel kritik af, at kommunen som helhed ikke opfattes som værende særligt interesseret i projektet og i at få borgerne involveret i beslutningsprocesserne. Kommunen ses med andre ord som noget der ligger over og uden for selve projektledelsen.

Borgerinddragelse

”Vi er blevet informeret i starten, men synes ikke, at vi er blevet inddraget. Inddragelse er et stort ord.” (132)

”Meget mangelfuld. Der har været overordnede møder. Det er fint nok, men det har ikke fjernet utrygheden. Se bare skiltene. Rygterne svirrer. Sådan har det kørt, lige siden de gik i gang. De positive folk er der ikke mange af.” (133)

"Hvilken borgerinddragelse?... Hahaha... Jeg kan godt forstå, at nogle af dem, der er blevet taget sent ind i det, de ryster på hovedet, for de er sgu blevet sjoflet. Det er de altså." (134)

"Jamen, det [borgerinddragelse] synes jeg har fungeret dårligt. Min oplevelse af det er, at de foredrag, som bliver holdt med Line, de har indeholdt mere information til borgerne generelt, end det er sket fra kommunalt hold af. Fra kommunalt hold har det været lig nul." (135)

"Der har slet ikke været noget [borgerinddragelse]. Vi har selv kunnet fornemme tingene og har så inviteret dem [kommunens repræsentanter] herud. De vidste slet ikke, hvordan der så ud herude. Line var den eneste, der vidste det. Formanden for Miljø og Teknik har aldrig været her." (136)

"Jeg kunne godt tænke mig, at man havde fået lidt mere at vide. Og jeg tror nok, at dem, der har været ude i periferien, ikke har fået så meget inddragelse. Jeg kan kun sige det 100 % for mig selv. Mit indtryk er, at de nok ikke har informeret vildt omkring sig." (172)

"Jeg vil da godt nok sige, at der var perioder, hvor man slet ingenting hørte. Det stod meget stille. Der var de første par møder, og så stod det helt stille. Og der tror jeg, at de tabte nogen undervejs. Fordi, der skete jo ikke noget. Der var vel næsten et år, eller mere, hvor der ikke rigtig skete noget. (...) I forhold til tidsplanen er det blevet skubbet meget." (173)

Men der er også andre opfattelser:

"Jeg synes, at den har været fin nok. Jeg har været inviteret til møder i et væk. Det er jo bare at møde op. Ellers har man jo... de repræsentanter, der er valgt ind, ... dem kan man jo bare kontakte, hvis det er. Jeg synes, at der har været mulighed for det." (137)

Følgegruppen

Ifølge projektets hjemmeside har følgegruppen følgende funktioner:

"En følgegruppe skal drøfte og vejlede om problemstillinger i forbindelse med udførelse af projektet. Følgegruppen består af otte personer: to lodsejere, to foreningsmedlemmer (helst én fra de grønne foreninger og én fra erhvervsforeningerne), to udpegede medlemmer (en højmosseekspert og en fra Naturpark Åmosen) samt Sorø Kommune som formand og sekretær. Gruppen holder op til to møder om året." (<http://lifeeast.dk/store-aamose/foelgegruppe>). Men selv om den har eksisteret siden projektets start, har ikke alle lodsejere hørt om den eller ved, hvad den laver. Der er varierende grader af kendskab:

"Jeg synes, at jeg har hørt om den [følgegruppen] på et tidspunkt. Men jeg blander to projekter sammen. Ved godt at den er der, og at Mark er med. Hvad deres mission er og agendaen er, det ved jeg ikke." (138)

"Nej [jeg kender ikke til følgegruppen]." (139)

"Anede ikke at den eksisterede." (140)

"Ved Mark er med i den. Men ved ikke, hvad den faktisk laver." (141)

"Nej, intet [om magt og indflydelse]. Og de har prøvet at nedlægge den op til flere gange. Line spurgte sidste gang, vi mødtes, om ikke det skulle være den sidste gang. Og så var der rigtig mange, som sagde, at det, syntes de, var en dårlig idé." (142)

"Jamen, den tager sig ikke af noget som helst. Ikke det, der ligner... der sker ikke noget med det. Det er hyggesnak." (143)

"Det har fungeret fint, og det gør det stadigvæk. Jeg synes at Mark [lodsejerrepræsentant] har nogle relevante problematikker, han kommer med. Jeg synes, at det foregår i et godt forum. Man ser og hører om det. Der bliver lyttet til det. Han repræsenterer naboerne, synes jeg." (144)

Som det fremgår af ovenstående citater, er der ikke det store kendskab til følgegruppen og dens arbejde, og selv blandt dem som kender til den, er der delte meninger om dens funktion og indflydelse. Det fremgår dog af efterfølgende samtaler med lodsejerne, at de fleste synes, det er en god idé, og at den burde have mere indflydelse på projektet og resonans i lokalsamfundet.

5.3 Konkluderende opsummering - projektforvaltningen

På baggrund af de interviewedes udsagn om de forvaltningsmæssige aspekter kan man konkludere, at de involverede lodsejere og naboer faktisk går meget op i projektet, men mest udtrykker det som bekymring over forhold, der berører dem direkte, og som de kan få indflydelse på. Her er vejenes tilstand fremtrædende, selv om det ud fra et forvaltningssynspunkt er af sekundær betydning ift. selve vådgørings- og genopretningsprojektet. Men ud fra de berørtes synsvinkel bliver vejspørgsmålet synonymt med projektforvaltningen og dens håndtering, og dermed en slags ”stedfortræder” for selve genopretningsprojektet der i det store hele kun finder sted på de to store godssers arealer, hvor de mindre lodsejere og naboer ingen direkte indflydelse har.

Lidt overraskende er det også, at de interviewede lodsejere skelner mellem ”følgegruppen”, hvis funktion opfattes specifikt som værende kommunikationsled mellem lodsejergruppen og projektledelsen, og så ”borgerinddragelse”, der opfattes som en meget bredere og involverende proces ift. projektgennemførelse og -perspektiver. Hvis man kort skal konkludere på holdningerne til forvaltningspraksissen i projektet, må det være, at alle lodsejere i og omkring projektet bør involveres kontinuerligt og aktivt informeres. Det er ikke tilstrækkeligt, at de selv kan finde lejlighedsvis opdateringer på projektet hjemmeside. Der skal en mere direkte og proaktiv involvering og informationsudveksling til, uanset om der er tale om lodsejere, der er centrale for genopretningsprojektets tekniske gennemførelse, eller om det er lodsejere i kanten af projektområdet med sekundær betydning for projektets kærnefunktioner.

Man må her bare huske på, at vi har at gøre med et pionerprojekt. Det er første gang i Store Åmoses historie, det er lykkedes at gennemføre et vådgørings- og genopretningsprojekt, og oven i købet på trods af kuldsejlingen af det store genopretningsprojekt i 2007. Projektet er i udgangspunktet forvaltet i en naturfaglig og biologisk forståelsesramme, og ingen i projektledelsen har erfaring eller specialisering i håndtering af lodsejerkommunikation eller borgerinddragelse. Der ingen tvivl om, at disse aspekter skal vægtes meget højere i fremtidige projekttiltag, men projektet må også ses som en kontinuerlig læringsproces for både forvaltning og lodsejere, hvor man ikke har en drejebog, men må prøve sig frem. Det er kendetegnet ved en forsøg-og-tag-fejl-tilgang (trial-and-error), som faktisk kan være meget effektiv. I ethvert pionerprojekt bliver der naturligvis begået fejl, og kunsten er så at lære af det og bruge det til at forbedre forvaltningsgangen. Det er de offentlige systemer ikke altid gearret til, men der er ikke tvivl om, at forvaltning og projektledelse er positive og hele tiden justerer på projektet ift. de input, de får fra lodsejere og omgivelserne i øvrigt. Der er meget at lære af dette projekt, hvilket vi vil diskutere i det afsluttende afsnit om de fremtidige perspektiver.

6. Forbedringer, bedømmelse og fremtid

Efter disse, ofte kritiske, bemærkninger om lodsejernes indflydelse og projektets forankring i lokalsamfundet blev de interviewede lodsejere bedt om komme med bud på, hvordan man kunne forbedre projektet og styrke de lokale beboeres opbakning og involvering. Og det var der forbavsende positive bud på, på trods af de negative røster omkring status quo. Det betyder også, at der er et positivt potentiale for at vende holdningen og vinde en bredere opbakning i lokalsamfundet:

"Vidste intet da det startede. Lodsejerne har været inviteret på nogle vandreture med Line, hvor hun fortæller om det. Der har jeg af arbejdsmæssige årsager ikke kunnet deltage, selvom jeg utrolig gerne ville. Men min kone har deltaget. Sådan nogle ting er ganske fornuftige, for så får vi da noget at vide. Sådan noget kunne der godt være mere af." (145)

"Så snart man laver tiltag, så aktivt gør os opmærksomme på det. De har alle vores e-mails. Der er gruppemail på alle, der bor på Øgårdsvej. Den har kun været brugt en eneste gang." (146)

"Hvis man skal arbejde videre på det, så skal man have en modpart, der kan repræsentere beboerne. Som ikke spiser frokost med de andre." (147)

"[Projektet kan forbedres] ved mere inddragelse af de lokale. Og vigtigst af alt: ærlighed, gennemsigtighed og oprigtighed." (148)

Flere af interviewpersonerne foreslår da også, at der laves nogle flere fælles arrangementer med løbende information om projektets fremdrift, problemer og resultater. Fra fleres side efterlyses der en mere langsigtet plan og vision for projektet:

"Lige nu kunne vi blive samlet og høre den langsigtede plan om, hvad det er, de tænker med området herude. Jeg synes, det er spændende, når jeg hører Line fortælle om tørv. Men der er grænser for, hvor længe man kan høre om tørv og stadig dele hendes begejstring. [De bør] informere bedre." (149)

"Hvis der er penge i overskud, så har der været rigtig mange klager fra folk over ting, så det kunne jo være, at... Som sagt tror jeg, at de skal gå ud og prøve at lappe nogle af de her ting." (150)

"Næh...[det drejer sig ikke om erstatninger] Jeg synes, de skal tænke lidt over, hvad det er, folk siger. Lytte til de ønsker, som folk reelt set har. Om der ikke var mulighed for at udbedre de her ting. Måske er det ikke en redning, men et plaster." (151)

En af lodsejerne fremhæver da også de kulturhistoriske værdier som et aspekt, der burde prioriteres højere og kunne medvirke til større almen interesse for projektet:

"[Hvis man kunne gøre det bedre]...altså kommunikationen til den almindelige borger i området, ikke! Men de er jo pisse ligeglade, det er manglende interesse. De mennesker, der kom til foredragene Line holdt, de anede jo heller ikke noget om det. Interessen for det er nok rimeligt lav, og hvis man siger, at man genopretter højmosen, så vil 99 ud af 100 sige, at det lyder godt. Men hvor højmosen ligger, og hvorfor og hvad fa'en en højmose er, det ved de fleste jo ikke. Men hvis du snakker om de arkæologiske fund i Åmosen, så er der jo mange, der er interesserede i at bevare dem, ikke! Det er måske den samme ting, men for folk er det to vidt forskellige ting, hvor arkæologien kan mange forholde sig til, men genopretningen af højmoser, tror jeg, at de fleste – altså jeg vidste ikke noget om det før overhovedet. Jeg vidste dårligt nok, hvad en højmose var." (152)

"Ja, og det skal de gøre [sætte sig ned sammen med de folk, der bor her, og lave en plan] uden alle de her mennesker, som har forstand på at sige tingene på den rigtige måde, men også nogle gange på den negative måde. Så jo, Line med kommunens folk, ikke alle andre indblandet. Hverken konsulenterne eller Hede Danmark." (153)

En af de interviewede lodsejere sætter ret præcise ord på, hvad der er problemet i genopretningsprojektet, nemlig ejerskabet. Lodsejerne ser det ikke som deres projekt, men som kommunens, og dermed er der latent skabt en modsætning mellem "os" og "dem", der overskygger projektets substans, naturgenopretningen og forbedring af biodiversiteten:

"Det her er ikke vores projekt. Før det er det, kan det aldrig blive et godt projekt. Mangler medejerskab. [Vi] Skal ikke have compensation, skal bare behandles ordentligt og beroliges,

når man er bekymret... Jeg har en fornemmelse af, at der ikke er nogen, der er obs på det, og det er øv.” (154)

6.1 Karaktergivning

Så på trods af den til tider kradse kritik fra nogle lodsejere og den udtrykte frustration er der alligevel en motivation for at indgå i et tættere samarbejde og dialog med kommunen for at opnå et bedre og mere konstruktivt genopretningsprojekt. Som opfølgning på dette blev alle interviewede lodsejere bedt om deres overordnede syn på naturgenopretningsprojektet i det store perspektiv og i denne optik give det en karakter; meget godt, godt, neutral, mindre godt, dårligt.

”Det projekt her kan jeg ikke se, hvorfor man ikke brugte pengene et andet sted. Så jeg synes, at det er dårligt” (155)

”På den ene side meget godt og på den anden side meget dårligt” (156)

”Selve tanken er ”Meget godt”, men selve udførelsen er ”Mindre godt” (157)

”Jamen der er både plusser og minusser i det, så det ligger lidt til begge steder. Der skal ikke herske nogen tvivl om, at vi gerne vil have naturen, så det er jo det positive, det vil vi gerne have herude. Lad os genoprette den, det, synes jeg, er positivt. Men der har desværre, som sagt, været for mange ting, som ikke er i orden, så det gør, at du havner i midten, nok lidt over mod det dårlige”... ”mindre godt”. (158)

”Meget godt... simpelthen!”(159)

”Jeg tror bestemt, at det vil påvirke naturen positivt ift. den biodiversitet, der vil være derude.”... ”Jeg er blevet mere positiv for det. Det er også fordi, at Line har været god til at få synspunkterne frem og været imødekommende”... ”Meget godt!” (160)

”Jeg var ked af starten på projektet, men er blevet mere positiv... nu er det så spiseligt, at jeg kan leve med det”. Og konceptet med frivillighed i projektet er vigtigt. Det giver jo lodsejeren vetoret i realiteten, og EU-Life finder jeg også helt OK.”... ”Alt i alt: Neutralt” (161)

På baggrund af lodsejernes opdeling af projektet i målsætningen og udførelsen se følgende fordeling af karaktererne:

	Meget godt	Godt	Neutralt	Mindre godt	Dårligt
Målsætningen	5	1	1		1
Udførelsen	2		2	2	2

Her viser det sig faktisk, at der er ret stor opbakning til projektet som sådan, hvor 6 ud af 8 synes, det er godt eller meget godt. En er neutral, mens kun én synes, det er decideret dårligt. Det står så lidt sløjere til med udførelsen, hvor 4 ud af 8 synes, den har været mindre god eller dårlig, 2 er stadig neutrale, mens 2 synes at udførelse og forvaltning har været meget god. Der er således en tydelig polarisering mht. forvaltningen. Men det kan man gøre noget ved. Så længe der er så stor opbakning til projektets idé og målsætning, er det absolut håndterligt for projektledelsen at ændre på forvaltningspraksis og lodsejerinddragelse, som jo ligger helt på eget skrivebord.

6.2 Fremtidsperspektiver

Flere af lodsejerne gav også udtryk for de muligheder, de så for en udvidelse af vådlægningsprocessen til større tilstødende områder med en klar reference til det kuldsejlede Store Åmose genopretningsprojekt. Begge de store lodsejere var positive over for sådanne visioner, og især på basis af de positive erfaringer de havde med frivillighedsprincippet og den erstatning, som EU-Life-projektet havde accepteret. Men også de mindre lodsejere udtrykte interesse for mere naturgenopretning i Åmoseområdet:

"Ja, nede ved Bromølle Kro der er der store rør. Dem kan man bare sætte en stor ballon i og puste den op, bum, så stopper vandet, og så har du Åmosen. Så kan du finde ud af, hvilke mennesker der drukner, og så få dem væk." (162)

"Jeg er af den holdning, at det er åndssvagt at dyrke det derude. Køb nu bare det hele, alle ville hoppe på med det samme. Jeg synes, at jeg har lavet en god ordning ved at forstå, hvad det er, de vil, og få de penge, som jeg synes, at jeg kunne tjene på det areal." (163)

"Jah, [til udvidelse af naturgenopretningsprojektet i området]... altså de bebyggelser, der ligger hér og hér - der ligger jo en hel del ejendomme, ikke. Altså det, der er sket i Kongemosen, synes jeg, er godt - ethvert tiltag for at forfølge den tanke kan jeg kun hilse velkommen." (164)

"Naturen er årsagen til, at jeg bor her, og hvis de kan gøre nogle ting, så naturen bliver mere seværdig, så er det fint med os. Altså så længe vi kan blive boende og leve et normalt liv, så er det okay med os." (165)

Også de kulturhistoriske værdier i mosen og ikke mindst vådgøringsprocessens positive indflydelse på bevaring af kulturminde samt formidlingen af disse aspekter omtales af flere lodsejere, herunder også projektets usynlighed, som jo står i modsætning til modstanden mod "turisme". Igen er der en positiv holdning til skolebørns læring og forståelse::

"De regner jo med, at skolerne skulle komme herud, men de er endnu ikke kommet herud. Ikke engang spejderne er kommet herud. Højmosen hernede er 'det ukendte projekt', som de kalder det. (...) Jeg tror ikke, at folk finder hjemmesiden... Der skal være et tårn, så man kan se ind over mosen. Der mangler et sted, hvor folk kan gå hen. Jeg sagde til dem: 'hvad hvis man lavede et tårn ligesom Rundetårn, hvor man går op ligesom en snegl og får informationen nedefra, hvor man starter ved Stenalderen og så går derop efter. Og så, når man står deroppe, så ser man, hvordan det er i dag. Der mangler noget at gå efter... Det skal være sådan, at der kan komme en skole og se, hvordan det har udviklet sig gennem tiden.' (174)

"Det er åstedet for mange fund, som ligger på Nationalmuseet. Og man skal jo formidle tingene der, hvor de er fundet. Hvis ikke man har formidlingen med, så får man ikke skolerne ud... Nede ved Fugledegård kører man på vikingerne [Formidlingscenter Fugledegård]. Her skulle man køre mere på Stenalderen og Jernalderen og derofter. (...) Der skal også være noget digitalt. Man skal både have det aktivt og interaktivt." (175)

Men også overordnede overvejelser i forbindelse med nye klimapolitiske tiltag for binding af CO₂ i Danmark spiller en rolle for den positive holdning til vådgøring og genforvildning. Her bliver regeringens planer om udtagning af lavbundslande fra dyrkning en vigtig motivation. Desuden gavner det bevarelsen af de kulturhistoriske levn, som findes i rigt mål i hele området. Derfor ses en udvidelse af forvådningsprojektet i et større område som en win-win situation, forudsat at det er finansieret:

"Det nye marked er binding af kulstof. Jeg har købt den ideelle jord til det, der nu begynder. Endelig kommer pengene. Nu skal vi have kulstoffet tilbage i jorden. Jeg ser muligheden nu, fordi der er kommet en ny politisk dagsorden. Nu må man tænke stort. Det hele er veldokumenteret, hvor området er. Jeg mener bare, at man skal have en ny dagorden på det, som skaffer pengene. Det er kulstofbinding, og så får man den vandhævning, som sikrer

arkæologien, som jo var det bærende punkt før. I første omgang havde det ikke noget med naturen at gøre. Det var for at bevare alle de her stenalderfund. Så kom det ind, at det pludselig skulle være noget naturgenopretning, som disse to små projekter har været. Hvor stor en del af Danmarks CO2 forbrug kan vi lægge derud? For der er jo rigtig mange ting i det her. De fleste vil jo ikke ændre en skid på deres liv. Hvis vi alligevel skal aflevere penge fra samfundet i straf for ikke at spare nok på CO2, så er det da oplagt at smide pengene i vores eget land og få noget natur ud af det.” (166)

7. Opsummerende konklusion og anbefalinger St. Åmose

7.1 Perspektivering

Man kan se på det EU Life støttede genopretningsprojekt i Verup og Sandlyng moser fra forskellige perspektiver og i forskellige skalaer. Hvis man indskrænker fokus til kun at stille skarpt på selve vådgøringsprocessen og genopretningen af højmose-habitatet, må man sige, at det er lykkedes at få det i gang, og at vådgøringsprocessen er godt på vej. Det er blevet en del forsinket ift. de oprindelige tidsplaner, men ingen kunne forudsige vejrets og klimaets fluktuationer og foranderlighed, ligesom der ikke var nogen tidligere projekterfaringer med lodsejerforhandlinger og matrikeljusteringer at bygge på. Projektet har været baseret på ”forsøg-og-tag-fejl” metoden, som tager tid, men som gør, at der kontinuerligt finder små tilpasninger sted, som akkumuleret giver meget bedre resultater end den store forkromede forberedelse og planlægning, som så, når det går galt, også giver store og oxiderede fejltagelser. Så isoleret set er projektet rent teknisk godt på vej med en passende pragmatisk tilgang, der på sigt vil give resultater.

Hvis man derimod anlægger det sociokulturelle perspektiv, som er denne undersøgelses forsæt, og ser på de lokale sociale betingelser for projektets gennemførelse, som skabes af jordejendomsforholdene og af de holdninger og den adfærd, som lodsejere og lokalbefolkning udviser i forhold til projektet, ser det noget anderledes ud.

Tager man interviewundersøgelsen for pålydende, må man umiddelbart konkludere, at det ikke er lykkedes for projektet at skabe en fælles fortælling om projektet og dets visioner mellem de forskellige lodsejere og kommunen. Ganske vist har Sorø Kommune og projektledelsen informeret om projektet og de biologiske og økologiske forhold, der motiverer genopretningen af højmosen, foruden en del tekniske informationer, men det opfattes lokalt som kommunens projekt, der ikke har haft en fælles fortællings opmærksomhed, og som lodsejere og lokalbefolkning ikke har del i og medansvar for.

Uden at vi her skal gå ind i de dybere antropologiske og kommunikationsteoretiske problemstillinger, er det velkendt, at det ikke er den information og fortælling, der bliver afsendt, der i sig selv definerer fortællingen, narrativet. Det er i lige så høj grad modtagerne, i dette tilfælde lodsejerne, og især de mindre lodsejere, der fortolker og gendigter fortællingen, så den giver mening fra deres position. Hvis det ikke foregår i en gensidig udveksling af synspunkter, mening og erfaringer mellem afsender og modtager, vil der være to forskellige historier i spil, som med stor sandsynlighed vil føre til misforståelser og ultimativt til gensidig mistro. Heri spiller også et ulige magtforhold ind imellem afsender (en offentlig institution) og modtager (en privat lodsejer). Det har ikke været projektets målsætning at skabe lokalt medejerskab til projektet, for derigennem at opnå et fælles momentum, der vil kunne bære det videre i fremtiden.

Men når man kigger nærmere på de forskellige udsagn i interviewene, må det også konstateres, at lodsejere og naboer til projektet ikke står det samme sted i dag, som de gjorde ved projektets start. Dels er alle de interviewede meget mere artikulerede omkring projektet og dets funktioner, end de var i 2014. De har alle på et tidspunkt i forløbet været involverede og har deltaget i samtaler med projektledelsen om diverse aspekter af projektet, og for nogle vedkommende indgået i forhandlinger om kompensationer eller afværgeforanstaltninger. Der er i dette forløb trods alt opstået en fælles forståelse for genopretningsprojektet og, som det også fremgår af interviewene, en høj grad af opbakning til naturgenopretningen som en nødvendighed, om hvilken der stort set er konsensus. Men der er i dette forløb også sket en udskillelse af mindre lodsejere og naboer, der ikke ejer jord i selve kærneområdet for højmosegenopretningen eller er omfattet af afværgeforanstaltninger. De spiller ikke længere nogen direkte rolle for projektet og har ikke modtaget nogen kompensation. Og blandt disse

lodsejere og lokale beboere er der efterhånden opstået en alternativ fortælling om de fejl og manglende lydhørhed, som de synes projektet har udvist over for dem. Herunder historierne om vejproblemerne og kommunens manglende vilje til at lytte til deres indvendinger og råd, hvad angår tekniske udførelser af grøftarbejder og rørgennemførsler. Disse historier betyder ikke, at lokalbefolkningen ikke er interesserede i projektet, tværtimod. Det udtrykker en frustration over ikke at være involveret i projektudførelsen, som foregår lige uden for deres hoveddør, og et forsøg på trods alt at have indflydelse på noget, der har med projektet at gøre. Således er der så småt opstået en fælles fortælling om kommunens manglende lydhørhed og egenrådighed.

Ser man på det med positive briller, betyder det, at de lokale beboere omkring projektområdet faktisk gerne vil medinddrages og bidrage til projektets udvikling, som handler om mere end vådgøring og vækst af spagnummosser. De vil have, at projektledelse og kommunens repræsentanter hører på dem, deres bekymringer og forslag. De vil ganske enkelt tages alvorligt. De vil ikke føle sig marginaliserede ift. et projekt, som foregår i deres egen baghave, og det er der opstået en fælles fortælling om. Det giver så et potentiale til at vende fortællingen til en positiv udvikling, der peger frem imod mere visionære perspektiver i fremtiden.

Som nævnt flere gange er projektet at betragte som et pionerprojekt i højmosse-genopretning i St. Åmose. For første gang er det lykkedes at få et sådant projekt i gang, på trods af de dårlige erfaringer med de sidste store forsøg i 2007. Vi vil derfor anlægge et tredje perspektiv på genopretningsprojektet i Verup og Højlyng moser og sætte det ind i et større og fremadskuende perspektiv ift. Naturpark Åmosen og de visioner, der stadig eksisterer her. Først herefter vil forskellige anbefalinger for den fremtidige projektdrift blive skitseret.

7.2 Naturpark Åmosen

I 2007 var der på finansloven over en årrække afsat 178 millioner kroner til en storstilet genopretning af Åmosen mellem Kalundborg, Holbæk og Sorø kommuner. Men pludselig og overraskende blev planerne droppet få dage før 2. behandlingen af lovforslaget i folketinget i august 2007. Det drejede sig om en vandstandshævning og naturgenopretning i et 1.800 hektar stort område i det østlige Store Åmose. Der var lavet et stort forarbejde og flere rapporter udarbejdet af Cowi Consult med tekniske beregninger og opstilling af forskellige tænkbare scenarier. Ligeledes var der nedsat en meget aktiv følgegruppe bestående af repræsentanter fra forskellige interessenter og interesseorganisationer. Forslaget blev ikke taget op igen, selv om det var blevet lovet af den daværende miljøminister Troels Lund Poulsen.

Dette efterlod hele projektet i et tomrum uden finansiering. Men flere af de aktivt involverede begyndte nu at tænke i alternative muligheder for ikke helt at miste det momentum og det store forarbejde, der var lavet. En af de meget aktive i dette forløb var daværende naturvejleder Ole Toftthøj Rasmussen, nu leder af Naturpark Åmosen og Formidlingscentret Fugledegård på vestsiden af Tissø. Han fortæller, at de ud af ruinerne fra det kuldsejlede projekt gradvist lykkedes at få støtte fra private fonde og EU-midler og iværksætte konceptet Naturpark Åmosen. En Naturpark er ikke et statsligt beskyttet naturområde med central styring, men et kommunalt forankret projekt, der kan rumme mange forskellige natur- og kulturrelaterede funktioner. Det har en del fordele, fordi det etableres og forvaltes lokalt:

”Naturparkerne er jo kommunalt forankrede, og det vil sige, at vi kommer lidt bort fra det her med, at nogen inde på Christiansborg synes noget ude lokalt, hvor der er svært at finde et godt og robust samarbejde.” (Ole T. Rasmussen, projektleder)

Det oprindelige store Åmoseprojekt var nok så meget et initiativ, der var født i landsdækkende grønne organisationer og Naturstyrelsen med en centralisering i København og på Christiansborg. Det var ikke et projekt, der var lokalt groet i sin udformning, og det stødte på en del modstand. Lodsejere, landbrugere og mindre husmænd følte sig i flere tilfælde kørt over,

selv om de var repræsenteret i støttegruppen, og der var megen kritik af projektet som et top-down projekt, der ikke i tilstrækkelig grad tog de lokale interesser med på råd. Og den kritik kom ikke bare fra landbrugere men også fra lokalt forankrede grønne organisationer. Det var ikke hovedårsagen til, at projektet blev taget af finansloven i sidste øjeblik, men det var en medvirkende og legitimerende grund. Mistilliden til "centralstaten", embedsværket og Christiansborg er dybt rodfæstet i danske landkommuner, og det er der nogle velbegrundede historiske årsager til. Desuden var "naturgenopretning" et kontroversielt begreb blandt dele af landbefolkningen, der ofte har følt sig hængt ud og talt ned til.

Her kommer naturpark-begrebet ind som et noget mere spiseligt alternativ. Siden 2007 er der også sket et skred i den generelle holdning til naturgenopretning, givetvis pga af klimakrisen og nyt fokus på bæredygtig produktion og biodiversitet. Og så tilbyder Naturparken også en løsning på det problem, mange kommuner har med at nå ud til befolkningen i landdistrikterne og få den medinddraget i det kommunale demokrati.

"Der er det med de her naturparker noget nemmere for mig nu, at jeg kan henvende mig til den lokale borgmester, fordi der er en lokalpolitisk interesse for at udvikle omkring naturparken" (ibid.)

Projekter som Naturpark Åmosen giver kommunerne en anledning til at nå ud til borgere og lodsejere, som Naturparkprojektet har kontakt med. Projektet får derfor en funktions som katalysator ift de små lokalsamfund, så kommunerne kan følge op med andre initiativer, når nu vejen er banet.

"Så der er nogle strukturer og nogle mekanismer og nogle processer der, som lige så stille bliver stærkere og stærkere ad åre, fordi vi har nogle fælles interesser om at udvikle yderkanten af kommunerne, hvor kommunen har lidt svært ved at nå ud og understøtte borgerne. Så er det nemmere, at vi sætter bænke eller tavler op eller snakker med de lokale og fører nogle midler over, for vi er ikke belastet på samme måde af de her konflikter mellem land og by. Det er også derfor, vi sidder herude fysisk, fordi så er vi i øjenhøjde med de lokale, og vi sidder ikke og teoretiserer så meget, vi er praktikere. Vi finder løsningerne." (ibid.)

I dag er Naturpark Åmosen, som er en selvejende institution, et stort og voksende projekt, der modtager støtte fra flere større⁹ og mindre private fonde, EU-midler og supplerende støtte fra offentlige danske støtteprogrammer, herunder kommunerne, der er glade for samarbejdet.

"I praksis ville nogen nok synes, at vi er en kommunal naturpark, men sådan rent juridisk er vi en selvejende institution. Det vil sige, jeg har noget albuerum rent juridisk og økonomisk og politisk til at gøre nogle ting nogen gange, som kommunerne ikke kan gøre... Jeg kan godt holde møde med borgere, uden at der nødvendigvis skal tages referat... [Der] kører også en række uformelle dialoger med de centrale medarbejdere i kommunerne og forvaltningerne, hvor jeg bliver den forlængede arm eller faciliterer noget, kommunerne gerne vil, men måske ikke kan. Og det gør, at vi kan blive en stærk facilitator, også i forhold til fondene, fordi de har lidt den samme bekymring, og har vi det der råderum, politisk, så kan vi løfte nogle opgaver, som ikke var mulige tidligere." (ibid.)

Naturpark Åmosen er særdeles relevant at tage i betragtning, når man vurderer effekter og muligheder af Højmoseprojektet i Verup og Sandlyng moser.

⁹ Her skal nævnes Nordeafonden som en af de største bidragydere til Naturpark Åmosen.

7.3 Fremtiden for højmosegenopretningen

Netop rollen som facilitator i en dialog og udviklingsproces mellem lodsejere og lokalbefolkning på den ene side og kommunerne, staten og fondene på den anden er vigtig at holde sig for øje, når vi skuer frem i tiden. Selv om Højmoseprojektet i Verup og Sandlyng moser er et selvstændigt projekt i kommunalt regi, og helt uafhængigt af Naturpark Åmosen, har det betydning for naturparkprojektet, da det har vist, at det er muligt at lave et højmosegenopretningsprojekt for første gang i Store Åmoses historie. Det kan være en retningsviser for fremtidige tiltag i Naturpark Åmosen. Samtidig kan Naturpark Åmosens erfaringer som facilitator mht at få lodsejere og lokalbefolkning medinddraget og i spil være en vigtig inspiration for genopretningsprojektet i de to moser. Så på trods af de forskellige institutionelle forankringer i de to projekter vil det være oplagt at samarbejde om den fremtidige udvikling:

”Det [højmoseprojektet] er det første og største naturgenopretningsprojekt, der er lykkedes. Jeg ser det som et referenceprojekt, vi kan bruge til andre ting. Jeg håber Line og jeg kan bringe det videre, for det viser, at vi kan og vil, også selvom vi får en del udfordringer i det. Jeg håber det peger videre. Det har været en proces de sidste år, og nu kan vi nok få det over i næste trin”. (Ole T. Rasmussen projektleder)

Det er klart, at formidlingen af projektet er det springende punkt her. Lederen af Naturpark Åmosen har en klar holdning til lokalsamfundene og deres opbakning, herunder også deres frygt for tivolisering og for at blive overrendt af turister:

”Der er mange ting, man må og kan. Men jeg får bøv, hvis der føres 10.000 mennesker derned [i Store Åmose]. Jeg kan ikke holde til bøv, og jeg kan ikke agere. Det er jo et frivillighedsprojekt. Hvis jeg ikke kan få en god dialog og godt samarbejde, så gør jeg det ikke.”... ”I stedet for turisterne skal det kommunikeres, at det er for de lokale. Så drikker vi nogle bajere, mens vi bygger den der bro. Det der ”turisme” skal vi ikke kalde det. Det skal være lokaludvikling”....”Jeg synes det peger hen imod nogle ting. Et paradigmeskift fra landbrug til oplevelsesøkonomi. Der er en sikkerhed for, at vi kan drifte og udvikle det også”... ”Det er fedt med ny natur. Jeg er geograf og synes, det er sjovt at nørde i mosser og dyreliv omkring det. Men det er svært at forklare folk. Det er nemmere at formidle krondyr end forskellige mosser” (ibid.)

Projektet i Verup og Sandlyng moser peger videre, og erfaringerne kan bruges til at iværksætte lignende genopretningstiltag i tilstødende og lignende områder i Stor Åmose, og her har Naturpark Åmosen tilkendegivet en interesse i et samarbejde, hvilket kan være en stor hjælp til at facilitere nye tiltag. En af de nye muligheder som Naturpark Åmosen er begyndt at operere med, er opkøb af arealer til naturgenopretning, der åbner for nogle andre perspektiver og muligheder, som vi også har set i Horreby Lyng, hvor Guldborgsund Kommune med støtte fra EU opkøbte den største del af mosens kærneområde ved genopretningsprojektets start. (Vi vil i den afsluttende Del V sammenligne de to projekter, hvor netop ejendomsforholdene har været afgørende for de forskellige forløb.)

Naturpark Åmosen har for nylig indledt et samarbejde med A.P. Møller Fonden om opkøb af arealer, i dette tilfælde for at bevare kulturminde fra jernalder og vikingetiden og undgå at områderne bliver pløjet op eller på anden måde ødelagt af landbrugsdrift:

”Det næste som sker, der er interessant for lodsejerne, er det areal, som du sidder og kigger ud på her, er opkøbt af A.P. Møller-fonden. Derfor er det interessant for en lodsejer at have en dialog med os, når vi har et tocifret millionbeløb, om at sælge noget jord til os”... ”vi sikrer jo her, ved at vi lægger det ud som eng, at det ikke bliver nedpløjet, så det sikrer kulturarven, at vi opkøber arealerne. Og hvis den pris er god i forhold til en anden salgssituation, så har

lodsejerne jo en stor interesse i at være med inden for naturparken og i at samarbejde med naturparken.” (ibid.)

” Det er interessant, hvis vi kan skabe mere natur ved at opkøbe det eller lave nogle frivillige aftaler med lodsejeren, så lodsejeren går fra at producere korn til at producere natur, fordi lodsejeren, særligt de her landmænd, de vil rigtig gerne være med til at lave natur. De elsker deres lokalområde, de har forankringen her lokalt, så de vil gerne udvikle det til næste generation”. (ibid.)

Der er hermed lagt op til muligt samarbejde mellem det EU-Life-støttede genopretningsprojekt i Verup og Sandlyng moser og Naturpark Åmosen, der er ved at bevæge sig fra formidling til naturgenopretning.

7.4 anbefalinger

Der kan gives de følgende fem anbefalinger:

- Det vil være nødvendigt, at der gøres en indsats for at skabe en fælles fortælling baseret på en fælles erfaring og dermed fælles ejerskab til projektet.

Al erfaring dannes i samspillet mellem de forskellige parter, der indgår i fortællingen; den ”rigtige” eller ”sande” fortælling besiddes ikke i forvejen af den ene part. Det kan ikke nytte, at ”lodsejerne” blot er et element i kommunes historie om genopretningen af Verup og Sandlyng Moser. Det kan føre til, at der opstår en modsat rettet fortælling blandt lodsejerne om kommunen, som et element i deres fortælling, der ikke er identisk med kommunens selvopfattelse som aktør. Det er vejen til latente konflikter, som vi kan se kimen til i interviewene. Den bedste måde at ændre den situation på vil være at gøre en aktiv indsats for at indgå i en dynamisk dialog og erfaringsudveksling med lodsejerne for at opbygge en fælles fortælling om det, der virkelig er på spil her for alle parter, og om de positive perspektiver, der kan identificeres i projektet, og det der kan gøres til i fællesskab. Dette kan tage udgangspunkt i kommende konkrete tiltag i området med fælles rundvisninger og dialog.

- Der bør startes en dialog med lodsejere og naboer om formidlingen af projektet og adgangen til området.

Som vi har set, er der en vis frygt blandt de interviewede lodsejere for at blive overrendt af turister og dermed for eventuelle formidlingstiltag. Det er dog ikke entydigt, da der også er lodsejere, som gerne vil have projektet formidlet og er positive for, at der etableres muligheder for at kunne se området og besøge det. Som det er kommenteret flere gange, er det vanskeligt at formidle vækst af spagnummoser isoleret set, og flere af de interviewede fremhæver da også kulturhistorien som et vigtigt element, der bør opprioriteres både i forhold til klassisk kulturarv og til tørveudvindingens historie. Flere har også udtrykt åbenhed for strukturerede og kontrollerede muligheder for at komme til at kunne opleve projektet.

- Der kan med fordel arrangeres flere rundvisninger med projektlederen og/eller udvalgte specialister, der kan fortælle om projektet og den øvrige biodiversitet i projektområdet.

Flere af de interviewede har været glade for de rundvisninger og foredrag, projektlederen har forestået, og efterlyser flere sådanne arrangementer. Her kunne man også indkalde specialister i særlige arter eller måske specialister i de kulturhistoriske aspekter. I Horreby Lyng har de haft stor succes med specialiserede rundvisninger. Sådanne arrangementer kan medvirke til en mere positiv kommunikation og bidrage til den positive fælles fortælling, der er så nødvendig.

- Den offentlige information om højmosegenopretningsprojektet i Verup og Sandlyng moser bør opdateres på projekthjemmesider, ligesom der kan udarbejdes informationsskilte og plancher, som forklarer projektet og fortæller om, hvor man må og ikke må færdes.

Den eksisterende information på hjemmesiden www.lifeeast.dk bør opdateres og ajourføres. Det bør overvejes, om det er muligt at få en fast person til at forestå dette arbejde. Det kan være svært at finde rundt i oplysningerne, og der er mange huller i informationerne. Hjemmesider er tidskrævende, men hvis ikke de løbende vedligeholdes mister de deres brugsværdi, og offentligheden mister interessen. Det kunne også overvejes at tilføje en dialogside, men det kræver naturligvis en moderator/redaktør og er ressourcekrævende.

Synligheden bør ikke kun være at finde på de elektroniske medier. Det vil være nødvendigt at udarbejde informationsskilte og plancher til opsætning på offentligt tilgængelig vej med information om projektets idé, udførelse og om de få adgangsveje, der findes. Så vidt vides er dette undervejs. Opstillingen bør naturligvis diskuteres med de lokale, tilstødende, grundejere.

- Det er vigtigt, at der laves en plan for den fremadrettede forvaltning af genopretningsprojektet i Verup og Sandlyng moser og de muligheder, der tegner sig på længere sigt. Her vil et samarbejde med Naturpark Åmosen være særdeles relevant, og det anbefales, at der startes et mere systematisk samarbejde om dette.

Højmosegenopretningsprojektet er unikt og et pionerprojekt i højmosegenopretning i Store Åmose. Forvådningsprocessen, spagnummossernes vækst og genskabelsen af højmosens økologi kommer til at foregå mange år fremover. Derfor er projektet på ingen måde slut, når bevillingen fra EU er opbrugt. Der skal fortløbende monitoreres på projektparametre, biodiversitet, sociokulturelle aspekter og meget andet. Det er derfor af vigtighed, at der laves en langsigtet plan for dette og dets finansiering, og ikke mindst at der foregår en erfaringsopsamling, og at disse erfaringer sættes i spil ift. fremtidige vådgøringsprojekter i Åmoseområdet. Der er ingen tvivl om, at Naturpark Åmosen har et stort potentiale både for formidling og facilitering, men de har også adgang til midler og et stort kontaktnetværk. Derfor vil et mere systematisk samarbejde med Naturpark Åmosen være ønskeligt.

7.5 Afsluttende bemærkninger om de nationale perspektiver

I lyset af den nationale politiske udvikling med stor fokus på tiltag, der kan imødegå og tilpasse vores samfund til effekterne af de voldsomme klimaforandringer, vi akut står over for, står højmosegenopretninger som et vigtigt tiltag. Det er besluttet, at en høj procentdel af lavbundslande og dyrkningsmæssigt problematiske arealer i Danmark skal tages ud af produktion og udlægges som naturområder, og at biodiversiteten skal øges væsentligt.¹⁰ Det er der i finansloven for 2020 afsat 2 mia. kroner til frem til 2030. Lavbundslandene alene er af Århus Universitet opgjort til 171.000 hektar. Her bidrager højmoseprojektet i Verup og Sandlyng moser med vigtige erfaringer for, hvordan man kan gennemføre den slags tiltag, både mht hvad man kan opnå, og hvad der kan gå skævt i dialogen i et system, hvor geografi, biologi, mennesker og sociale forhold skal spille sammen.

Projektet kan sammen med søsterprojektet i Horreby Lyng på Falster blive et vigtigt pilotprojekt for den genforvildningsproces, som vi bliver nødt til at gennemføre i Danmark i de

¹⁰ (<https://mst.dk/natur-vand/vandmiljoe/tilskud-til-vand-og-klimaprojekter/udtagning-af-lavbundslander/> og <https://ing.dk/artikel/finanslovsaftale-landbrug-miljoeorganisationer-jubler-udtagning-lavbundsland-230645>)

kommende årtier. Det vil også hæve projektet fra at blive opfattet som et lille dyrt lokalprojekt i en mose i Vestsjælland til at være en erfaringsgenerator og modeludvikler for fremtidige tiltag for CO₂-binding, reduktion af kvælstofudvaskning og natur- og biodiversitetsgenopbygning i Danmark. Og det er et meget positivt budskab at gå ud til befolkningen og vælgerne med. Men det kræver, at projektlederen får tilstrækkeligt frirum, opbakning og ressourcer til at løfte projektet til det niveau, det fortjener, i samarbejde med lodsejere og lokalbefolkning.

IV. Supplerende undersøgelser

1. Pop-Up Survey på <http://lifeeast.dk/> (Anneks 1)

Der er i projektperioden fra august 2014 og til februar 2020 gennemført en pop-up survey blandt besøgende på projektets hjemmeside Østdanske Højmoser (<http://lifeeast.dk/>) vedrørende de besøgendes oplevelser af projekt og projektområder. Spørgeskemaet indeholder 19 spørgsmål, herunder mulighed for at kommentere. Undersøgelsen omfatter både projektområderne Horreby Lyng på Nordfalster og Sandlyng og Verup moser i Store Åmose på Vestsjælland. I alt har 134 personer responderet på surveyet, men af disse er kun 77 relevante, idet de 57 ikke har besøgt projektområderne og derfor bliver filtreret fra efter første spørgsmål. Spørgeskemaet tager højde for dette, således at respondenter, som ikke har besøgt et eller flere af områderne, ikke bliver præsenteret for de øvrige spørgsmål, og således ikke påvirker de øvrige data direkte. Men det giver stadig et lidt skævt billede af, hvor mange der har besvaret de enkelte spørgsmål, og hvor mange der har "sprunget over" et eller flere spørgsmål. Den reelle pool af respondenter er 77. De øvrige 57 respondenter har "fuldført spørgeskemaet", men det dækker over, at de reelt kun har besvaret ét spørgsmål, nemlig "Hvilken højmose har du sidst besøgt?"

Det har desuden været nødvendigt at differentiere mellem survey-svarerne fra Horreby Lyng og svarere fra projektområderne i Store Åmose, da de to projekter er ret forskellige i projektstruktur og aktiviteter samt i graden af fremdrift. Her er det påfaldende, at der kun er 31 besvarelser fra Horreby Lyng, mens der i Verup og Sandlyng moser er 46 – henholdsvis 24 fra Verup mose og 22 fra Sandlyng mose. Det overraskende er, at det sjællandske projekt har flest besvarelser/besøgende på trods af, at der ikke er anlagt hverken adgangsstier, besøgsruter eller plankebroer i de to sjællandske moser, hvor projektet desuden først rigtigt er gået i gang i 2019, hvorfor der ikke har været ret meget at se på de første år. Alligevel er der mange besvarelser og en del supplerende kommentarer både med hvas kritik og med forslag til projektudvikling og opbakning til projektet. En del af disse er fra lodsejere i området, hvilket vidner om, at der både har været interesse for projektet, og at der er behov for en kommunikationskanal til projektforvaltningen i Sorø Kommune.

Den anden side af svarfordelingen er det relativt lave antal svar fra Horreby Lyng på trods af det nye Naturrum, de mange besøgsfaciliteter i projektområdet, folkeoplysning og stor medieomtale siden projektstarten og et dokumenterbart stort antal besøgende (se det efterfølgende anneks 3: besøgstæller). En af de mulige årsager til det relativt lave antal besvarelser fra Horreby Lyng kan skyldes, at Horreby Lyng har sin egen hjemmeside <http://horrebylyng.dk/>, som på mange måder taler mere direkte til lokalsamfund og besøgende i projektområdet, end EU LIFE's hjemmeside gør, der godt nok dækker mange af de samme temaer, men er mere orienteret imod selve projektet og dets udførelse. Så et kvalificeret gæt er, at besøgende, der søger på oplysninger om Horreby Lyng, i højere grad benytter områdets dedikerede hjemmeside og derfor ikke er blevet præsenteret for pop-up surveyet. Resultaterne af pop-up surveyet er præsenteret i Anneks 1.

Det bemærkes, at ingen af respondenterne fra Verup og Sandlyng har besvaret spørgsmål 2 (Q 2), hvor de bliver bedt om at karaktergive besøgsforholdene fra 1-9, al den stund at der ingen faciliteter, p-pladser eller sti-guides findes, men et flertal mener samtidig, at det burde der være (Q4). På trods af de kritiske røster mener et stort flertal, at projekter er på den positive side af neutral med en overvægt imod god eller meget godt (Q7 - graderet fra 1-9 hvor 1 er meget ringe og 9 er meget godt) med følgende fordeling 6=2 pers; 7=5 pers; 8=4 pers; 9=16 pers.; i alt 72,97% / 27 pers. ud af 37 respondenter. Heraf var 3 neutrale (5), og 6 lå under middel (1-4).

Dette resultat understøtter udfaldet af nærværende lodsejerundersøgelse; at der på trods af kritik er en stor interesse og opbakning til naturgenopretningsprojektet i Store Åmose. Man kan i slutkommentarerne også læse nogle kritiske røster, men de fleste af disse stammer fra projektets opstart fra 2015-2017 og drejer sig om mere information til lodsejere, ligesom flere mener, at der bør gøres mere ud af at formidle projektet til offentligheden, hvilket jo trods alt er konstruktive kommentarer. Desuden er der også positive udsagn mht. højmosens bevarelse af forhistorisk kulturarv og udtryk for store forventninger til projektets fremtidige udvikling.

Hvad angår svarene vedrørende Horreby Lyng er de langt overvejende meget positive på så at sige alle parametre med få kritiske bemærkninger om manglende faciliteter, der stammer fra opstarten i 2014-15 og en enkelt fra 2018, der efterlyser et infohus. Det er nu bygget. Ellers er der kun meget rosende bemærkninger og stor opbakning til projektet på Falster. Som nævnt er det dog kun baseret på 31 respondenter, hvoraf kun 22 har besvaret alle spørgsmål.

Til slut skal det nævnes, at der blandt samtlige adspurgte i de to delprojekter er en relativt høj grad af kendskab til EU-støtten: 92 % var klar over, at projektet var støttet af EU; 64 % vidste, hvad Natura 2000 er og kunne forklare det, mens kun 48 % vidste, hvad EU LIFE+ er og kunne forklare det. Angående EU LIFE skal det bemærkes, at stort set alle havde hørt om det, men at godt halvdelen ikke vidste, hvad det mere præcist gik ud på. Generelt er der dog en høj grad af bevidsthed om EU's rolle i projekterne.

2. Spørgeskema Horreby Lyng 2017 (Anneks 2)

Der er i Horreby Lyng gennemført en spørgeskemaundersøgelse baseret på personlige interview af 33 besøgende (ud af 35) over tre dage i vinterperioden 25.12. 2016 - 6.1. 2017. Spørgsmålene drejer sig mest om de besøgendes oprindelse/bopæl og antal besøg med fokus på graden af anvendelse af smartphones og informationsmaterialer under besøget. Det ligger i tråd med resultaterne af pop-up surveyet og kan ses i Anneks 2.

3. Automatisk persontæller Horreby Lyng 2013-2020 (Anneks 3)

Endelig er besøgstællerens registreringer af besøgende i Horreby Lyng præsenteret i Anneks 3, hvor det gennemsnitlige besøgstal på årsbasis ligger på over 5.000 med en svagt faldende tendens imod 2018 med 4.647, men til gengæld med en stor stigning i 2019 med et besøgstal på 6.540. Dette spring skyldes nok indvielsen af Naturhuset, udgivelse af videoer og yderligere informationsmateriale og introduktionen af den nye besøgs-app. Alt sammen aktiviteter der har været dækket af presse og TV i regionen.

V. Afsluttende kommentarer om projektforskelle

Det kan måske undre, at der er så stor forskel på projektet i Horreby Lyng og projektet i Verup og Sandlyng moser. Horreby Lyng projektet har opnået en stor offentlig eksponering, har etableret betydelige publikumsfaciliteter og har samtidig opnået en bred opbakning og deltagelse af lodsejere og lokalbefolkning på Nordfalster. I Store Åmoseprojekterne er det gået betydelig mere trægt. Dels har gennemførelsen af diverse projektarbejder trukket ud, og de større anlægsarbejder er først kommet rigtigt i gang i 2017, og lodsejerne synes at have været noget ambivalente mht. opbakning og tilegnelse af projektet.

En af hovedårsagerne hertil er de meget forskellige ejendomsforhold i de to projekter, der giver meget forskellige forudsætninger for projekternes forvaltning og fremdrift. Horreby Lyng-projektet har fra starten af haft den store fordel, at Guldborgsund Kommune kunne erhverve den største del af mosearealet med budgetstøtte fra EU. Så selv om der i starten af projektet var ikke mindre end 36 private lodsejere, var kommunen langt den største lodsejer med et areal på 92 ha, som omfattede kærneområdet for naturgenopretningen, der udgjorde 61% af det oprindelige projektareal på 150 ha. De resterende 58 ha var fordelt på de øvrige 35 private lodsejere. Og selv om projektområdet er blevet udvidet af flere omgange med bl.a. rand- og bufferzoner, og antallet af private lodsejere er reduceret til 15, er Guldborgsund Kommune stadig langt den største lodsejer af den parcel, der udgør kærneområdet for højmosegenopretningen. Det giver nogle oplagte fordele, fordi projektet har fod under eget bord, og dermed selv kan tage beslutninger om projekttiltag og aktiviteter på deres eget areal. Det gør forvaltningen og beslutningsprocesserne meget nemmere og hurtigere, end hvis de skulle gennemføres på andre lodsejeres lodder og præmisser. Desuden er der en social struktur på Nordfalster, som gør, at mange lodsejere har et historisk og familierelateret forhold til moseområdet, der i en del tilfælde går flere generationer tilbage. Det gælder også en stor del af den øvrige lokalbefolkning i området. Horreby Lyng er en del af den lokale identitet, og befolkning og projekt indgår i en højere enhed i den forsatte krønike om ”Lyngen”. Der ligger i denne konstellation en væsentlig forudsætning for projektets succes.

I modsætning hertil står projektet i Verup og Sandlyng moser i Store Åmosekomplekset. Her er moseområdet 100 % privatejet, og langt størstedelen af projektområdet er ejet af to store lodsejere, begge lokale godser. Det betyder, at projektets og kommunens hovedfokus har været på de store lodsejere, der skulle godkende projektets anlægsarbejder og øvrige foranstaltninger, og så kompenseres herfor. De øvrige lodsejere skulle blot holdes skadefri via afværgeforanstaltninger i de tilfælde, hvor det var nødvendigt. Det giver en helt anden rollefordeling, hvor mindre lodsejere og lokalsamfundet i det hele taget ikke har nogen central rolle i projektudviklingen, og hvor kommunen heller ikke selv kan tage teten, men er afhængig af de store lodsejeres vejvilje. Den har det så heldigvis ikke skortet på, og der ses en tydelig positiv udvikling fra deres side ift. projektets gennemførelse, men der er ikke et fælles momentum, som har kunnet generere en større opbakning til projektet blandt lodsejere og i lokalsamfundet. Det bliver ikke opfattet som et fælles projekt under ledelse af Sorø Kommune. Det kan efter al sandsynlighed nås endnu, men det vil kræve, at der tages nogle initiativer til at tydeliggøre og formidle projektet til offentligheden, og at de tilstødende lodsejere inddrages i disse aktiviteter som foreslået i rapportens konkluderende afsnit for det vestsjællandske delprojekt.

En vigtig erfaring her synes at være, at man bør tænke stort, når man tænker naturgenopretning, og at man bør overveje, om det er muligt for ”projektet”, som i dette tilfælde er identisk med Sorø Kommune, at købe parceller i projektområdet, der tilgodeser målsætningen, for herigennem at konsolidere sin position som primus motor i naturgenopretningen og

formidlingen af den, herunder publikumsadgang og faciliteter. Her kan vi passende bringe et råd, som en respondent på EU LIFE's projekthjemmeside har givet på pop-up surveyets Q. 19 "Kommentarer, forslag, ris og ros" den 3.5. 2015:

"Helt ideelt vil projektet kun blive, hvis områderne blev opkøbt! Herved kunne man i højere grad - på en styret måde - åbne op for offentlighedens adgang til (dele) af området, ligesom man i mindre grad er afhængig af lodsejernes accept helt ned i detaljen."

Projektlederen fra Naturpark Åmosen, Ole T. Rasmussen, der som nævnt har erfaring med opkøb af jorde, knytter også en kommentar hertil:

"Min analyse er, at den langt hurtigste og bedste og mest effektive måde at skabe natur på, det er at købe det op. Hele det her juridiske og administrative system er så tungt og så voldsomt, at hvis jeg kunne bruge halvdelen af mine ressourcer, i stedet for på administration, på at købe jord, så ville vi komme forholdsvis langt ret hurtigt. Men det paradigme er lidt svært at komme over i".

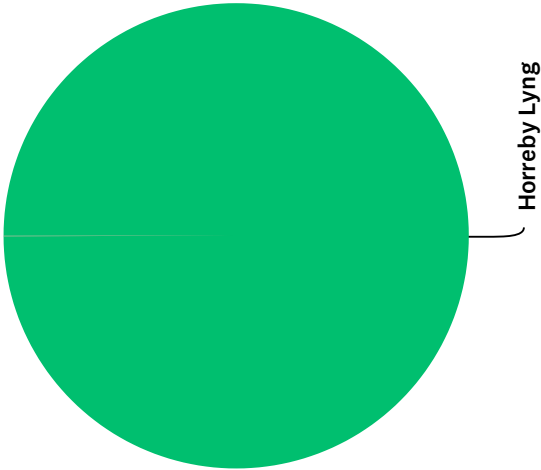
Det bør derfor overvejes – hvis der i fremtiden ønskes en udvidelse af projektet, så man fx fik etableret et sammenhængende område, hvor både Verup og Sandlyng moser indgår – at planlægge og budgettere med opkøb af moseområder eller tilstødende arealer. Hermed kunne kommunen og projektet spille en mere proaktiv og inddragende rolle over for lodsejere og lokalsamfund i øvrigt. Som vi har set i interviewene, er lodsejerne generelt positive over for genopretningsprojektet, og de negative attituder, der også kan konstateres hos nogle lodsejere og naboer i Åmoseprojektet, skyldes ikke, at de ikke ville være med i projektet, men snarere at de ønsker at blive medinddraget, spille en rolle og blive hørt. Og det tilgodeser det aktuelle ejerforhold i og omkring Verup og Sandlyng moser ikke umiddelbart. Til gengæld har den samlede projektportefølje i Østdanske Højmoser et klart potentiale for en toneangivende erfaringsopsamling som modelprojekt for fremtidige naturgenopretningsprojekter i de danske kommuner, hvor de to delprojekter i samspil anskueliggør, hvad der bør gøres, og hvad der skal arbejdes med for at opnå en succesfuld projektudvikling.

Anneks 1a. Pop-Up Survey - Horreby Lyng

Resultater af spørgeskemaundersøgelse

Q1 Hvilken højmose har du sidst besøgt?

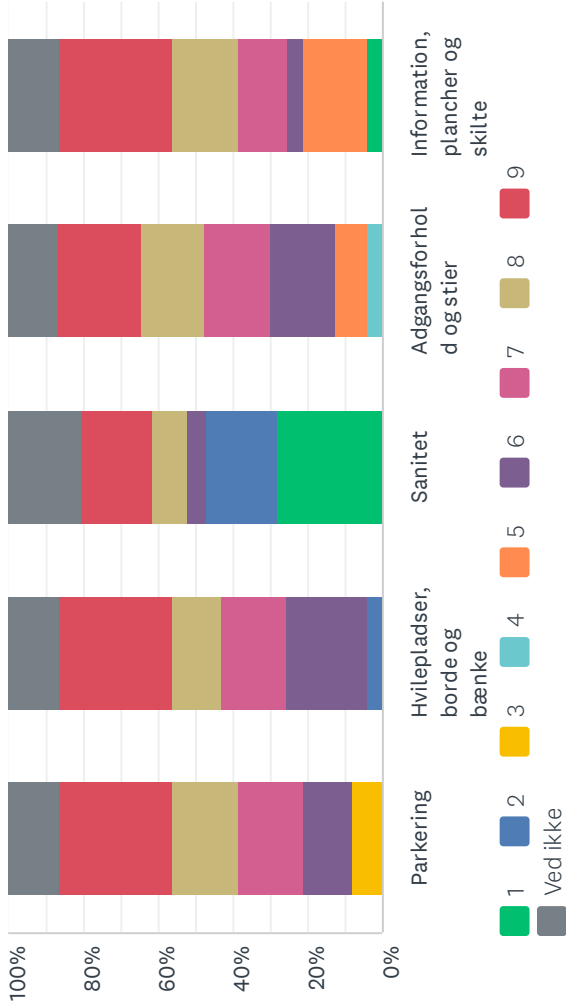
Answered: 31 Skipped: 0

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Horreby Lyng	31100.00%
Verup	00.00%
Sandlyng	00.00%
Jeg har ikke besøgt nogen af de ovenfor nævnte højmoser endnu	00.00%
TOTAL	31

Q2 Vurder fra 1-9, hvor 1 er meget ringe og 9 er meget godt, hvad synes du synes om forholdene i mosen?

Answered: 23 Skipped: 8

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	VED IKKE	TOTAL	WEIGHTED AVERAGE
Parking	0.00% 0	0.00% 0	8.70% 2	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	17.39% 4	17.39% 4	30.43% 7	13.04% 3	23	7.35
Hvilepladser, borde og bænke	0.00% 0	4.35% 1	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	21.74% 5	17.39% 4	13.04% 3	30.43% 7	13.04% 3	23	7.35
Sanitet	28.57% 6	19.05% 4	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	4.76% 1	0.00% 0	9.52% 2	19.05% 4	19.05% 4	21	4.24
Adgangsforhold og stier	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	4.35% 1	8.70% 2	17.39% 4	17.39% 4	17.39% 4	21.74% 5	13.04% 3	23	7.15
Information, plancher og skilte	4.35% 1	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	17.39% 4	4.35% 1	13.04% 3	17.39% 4	30.43% 7	13.04% 3	23	7.15

Q3 Hvordan kunne besøget blive bedre? (skriv evt. kommentar her)

Answered: 5 Skipped: 26

#	RESPONSES	DATE
1	Infohus mangler	6/22/2018 2:24 PM
2	Et skur som man kan søge ly i når vejret er dårligt	5/1/2015 4:46 PM
3	Hvis mosen blev ført tilbage til sin naturlige tilstand	2/23/2015 5:17 PM
4	NA	2/3/2015 12:45 AM
5	der er opsat for mange plancher og skilte, det ødelægger naturoplevelsen.	11/9/2014 12:56 PM

Q4 Hvor enig er du i udsagnet “Det ville være godt med sti-adgang til...”

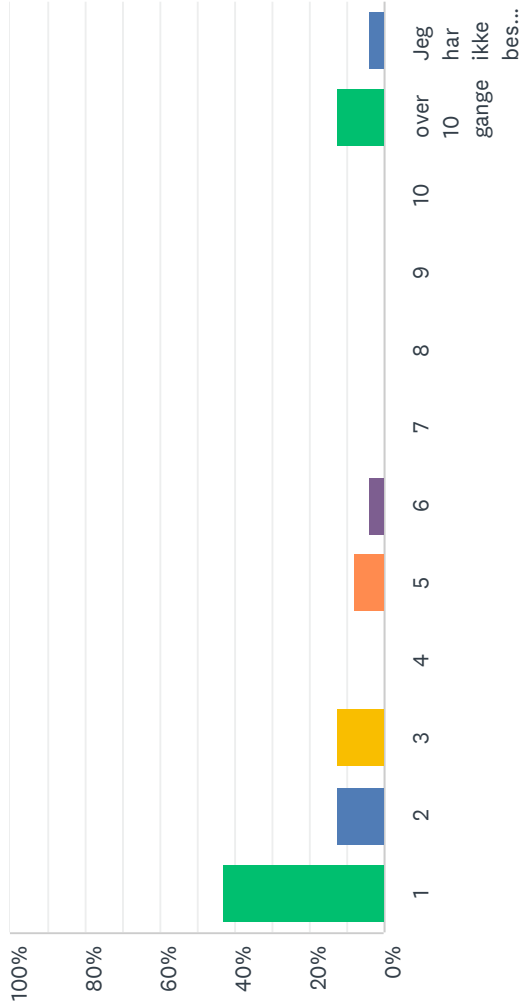
Answered: 0 Skipped: 31

⚠ No matching responses.

	ENIG	HVERKEN...ELLER	UENING	TOTAL
Verup Mose	0.00% 0		0.00% 0	0.00% 0
Sandlyng Mose	0.00% 0		0.00% 0	0.00% 0

Q5 Hvor mange gange har du besøgt mosen/moserne det seneste år?

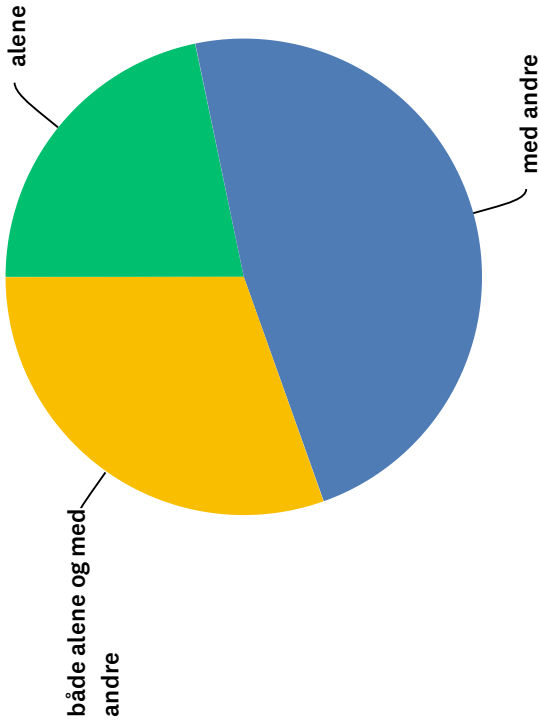
Answered: 23 Skipped: 8

ANSWER CHOICES	RESPONSES
1	43.48%10
2	13.04%3
3	13.04%3
4	0.00%0
5	8.70%2
6	4.35%1
7	0.00%0
8	0.00%0
9	0.00%0
10	0.00%0
over 10 gange	13.04%3
Jeg har ikke besøgt nævnte højmoser det seneste år	4.35%1
TOTAL	23

Q6 På dit/dine besøg, besøgte du da højmosen:

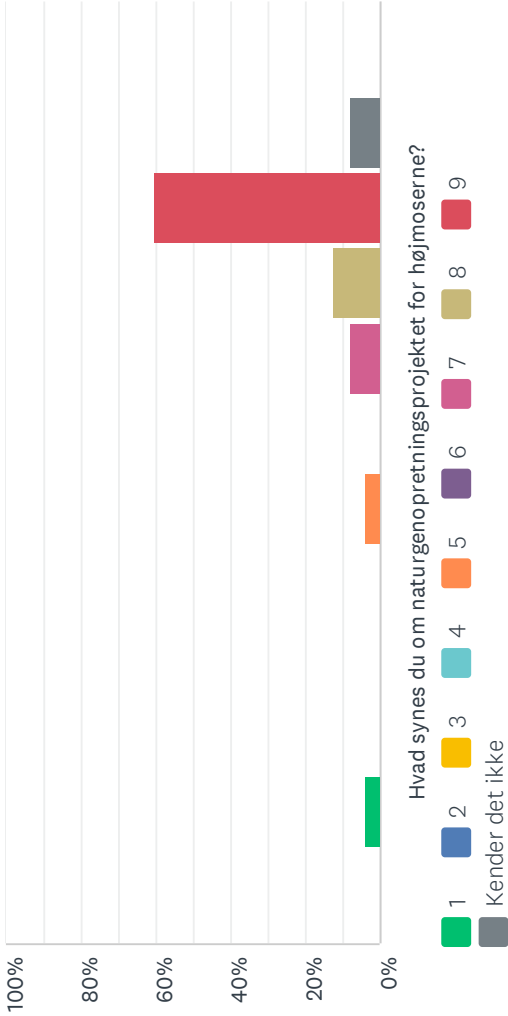
Answered: 23 Skipped: 8

ANSWER CHOICES	RESPONSES
alene	21.74%5
med andre	47.83%11
både alene og med andre	30.43%7
TOTAL	23

Q7 Vælg fra 1-9, hvor 1 er meget ringe og 9 er meget godt.

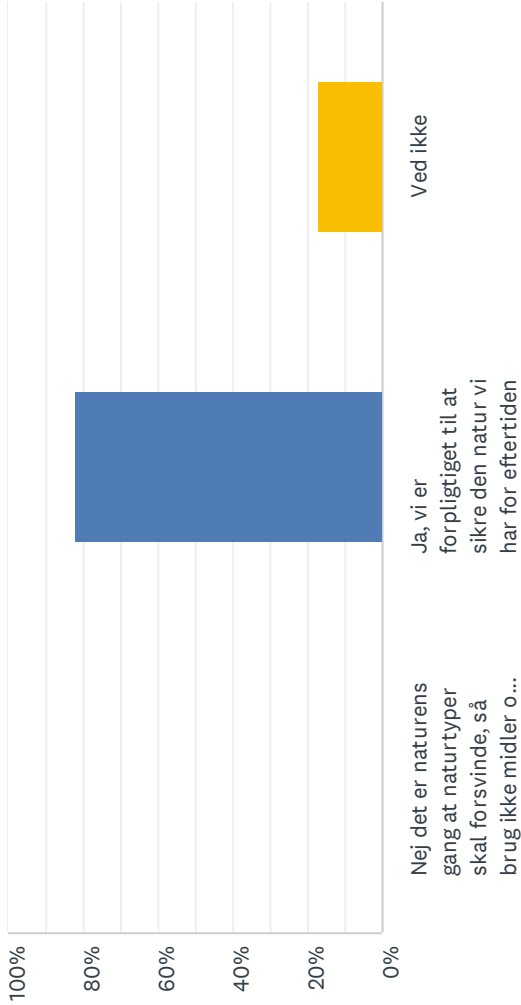
Answered: 23 Skipped: 8

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	KENDER DET IKKE	TOTAL	WEIGHTED AVERAGE
Hvad synes du om naturgenopretningsprojektet for højmoserne?	1	0	0	0	0	1	0	2	3	14	23	8.10
	4.35%	0.00%	0.00%	0.00%	4.35%	0.00%	8.70%	13.04%	60.87%	8.70%		

Q8 Er det nødvendigt at retablere højmoser?

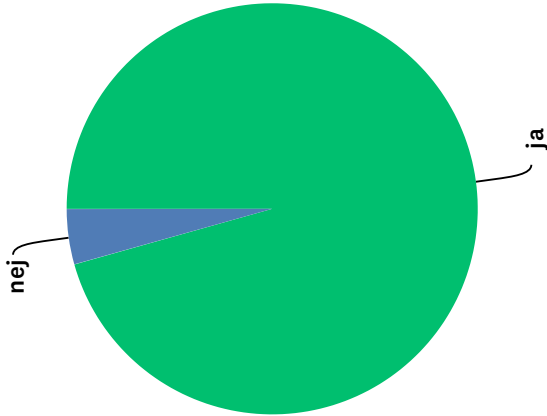
Answered: 23 Skipped: 8

ANSWER CHOICES	RESPONSES	
Nej det er naturens gang at naturtyper skal forsvinde, så brug ikke midler og energi på det	0.00%	0
Ja, vi er forpligtiget til at sikre den natur vi har for eftertiden	82.61%	19
Ved ikke	17.39%	4
TOTAL		23

Q9 Er du bekendt med, at genopretningsprojektet er støttet med EU midler?

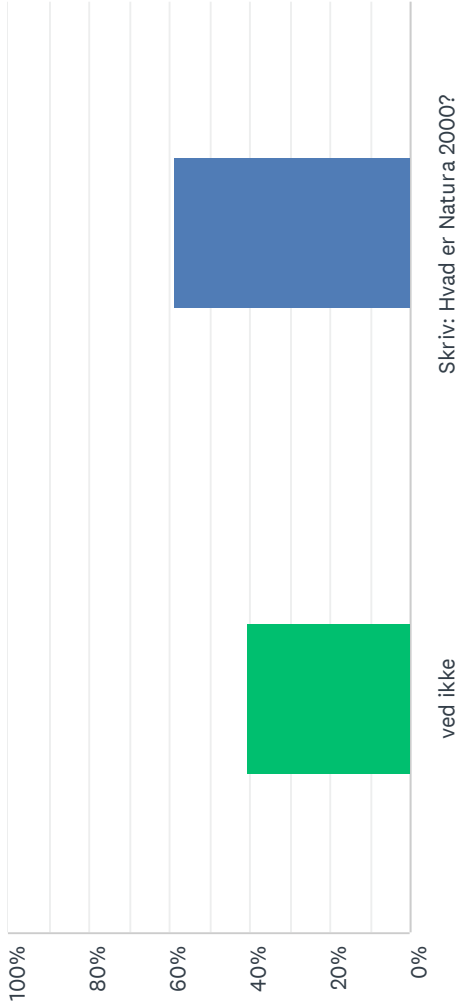
Answered: 23 Skipped: 8

ANSWER CHOICES	RESPONSES
ja	22
nej	1
TOTAL	23

Q10 Ved du hvad Natura 2000 er?

Answered: 22 Skipped: 9

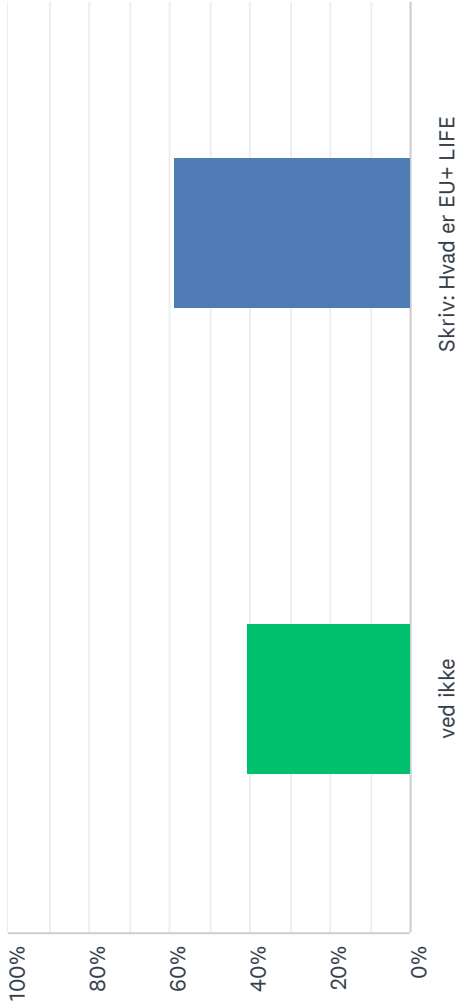

ANSWER CHOICES	RESPONSES
ved ikke	9
Skriv: Hvad er Natura 2000?	13
TOTAL	22

#	SKRIV: HVAD ER NATURA 2000?	DATE
1	Udpegede områder i EU med arter og naturtyper, som er sjældne og sårbare på europæisk plan.	11/19/2019 5:58 PM
2	Natura 2000 er betegnelsen for et netværk af beskyttede naturområder i EU. Områderne skal bevare og beskytte naturtyper og vilde dyre- og plantearter. I Danmark er der udpeget godt 250 Natura 2000 områder.	11/19/2019 4:39 PM
3	EUs internationalt udpegede naturbeskyttelsesområder	6/22/2018 2:27 PM
4	EU regler for generel beskyttelse af større naturområder, for at opretholde eller forbedre naturtislanden.	5/23/2018 6:04 PM
5	EU udpegede særlige naturområder	5/8/2017 1:43 PM
6	X	4/14/2017 11:38 AM
7	Et beskyttet naturområde	9/9/2016 12:01 AM
8	Et Europæisk netværk af beskyttet natur	3/4/2015 1:59 AM
9	beskyttede naturområder	11/9/2014 1:00 PM
10	EU's udpegning af naturområder, hvor status skal opretholdes eller forbedres.	10/6/2014 3:47 PM
11	Netværk i EU der dækker habitatområder, Fuglebeskyttelsesområder og Ramsar områder	9/26/2014 5:08 PM
12	Eu netværk af beskyttede områder	8/13/2014 6:06 PM
13	et europæisk netværk af beskyttede naturtyper	8/13/2014 1:11 PM

Q11 Ved du hvad EU Life+ er?

Answered: 22 Skipped: 9

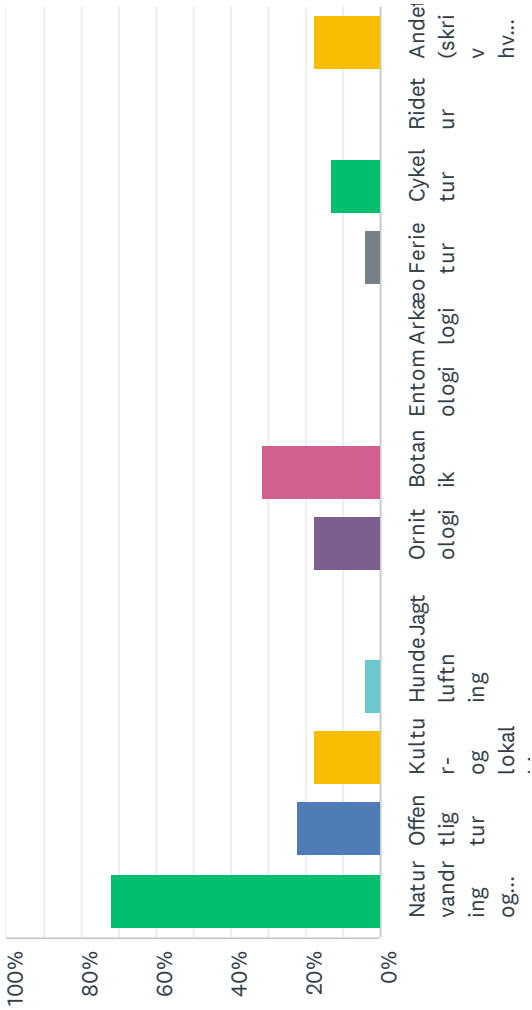

ANSWER CHOICES	RESPONSES
ved ikke	9
Skriv: Hvad er EU+ LIFE	13
TOTAL	22

#	SKRIV: HVAD ER EU+ LIFE	DATE
1	Pulje/ordning i EU som støtter naturprojekter i Natura 2000-områderne.	11/19/2019 5:58 PM
2	EU Life er EU program for støtte til naturgenopretning, naturbevarelse og naturformidling og oplysning. Det er en budgetlinje som kommuner og andre forvaltningsenheder kan søge projektstøtte fra.	11/19/2019 4:39 PM
3	EUs naturprogrampakke	6/22/2018 2:27 PM
4	Et stort Bruxelles-baseret naturbeskyttelse- og naturgenopretningsprogram, som offentlige myndigheder i hele EU kan søge støtte fra.	5/23/2018 6:04 PM
5	EU projekt med midler til naturgenopret mmm	5/8/2017 1:43 PM
6	Xx	4/14/2017 11:38 AM
7	Tilskudsordning til projekter for natur og miljø	9/9/2016 12:01 AM
8	Støtte til natur områder	5/1/2015 4:47 PM
9	Støtte ordning for N2000	3/4/2015 1:59 AM
10	Projektmidler, der kan søges mhp. at understøtte natur og miljøbeskyttelse	10/6/2014 3:47 PM
11	EU's program til at støtte foranstaltninger, der understøtter N-2000 direktivernes målsætninger	9/26/2014 5:08 PM
12	særlig økokasse under eu	8/13/2014 6:06 PM
13	et EU støtteprogram for naturbeskyttelse	8/13/2014 1:11 PM

Q12 Hvorfor besøgte du mosen? Var det interesse for (gerne flere):

Answered: 22 Skipped: 9

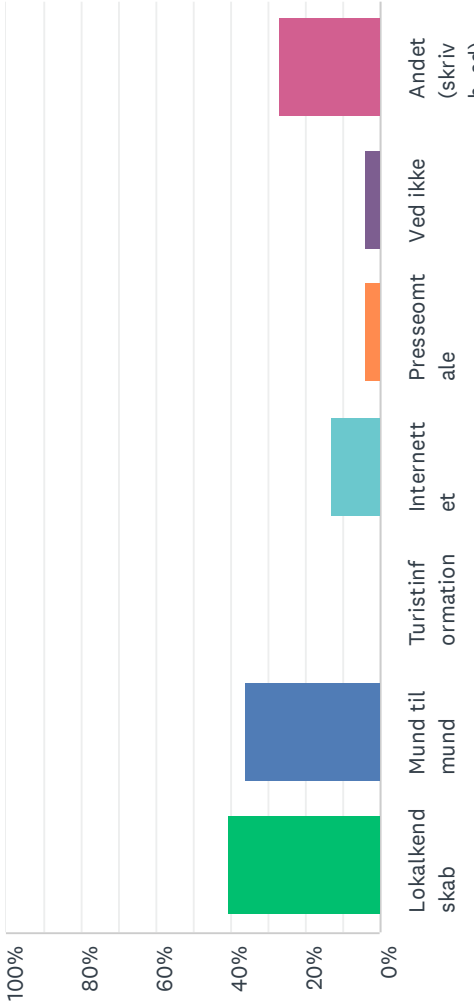

ANSWER CHOICES	RESPONSES	
Naturvandring og motion	72.73%	16
Offentlig tur	22.73%	5
Kultur- og lokalhistorie f.eks. tørveskæring	18.18%	4
Hundeluftning	4.55%	1
Jagt	0.00%	0
Ornitologi	18.18%	4
Botanik	31.82%	7
Entomologi	0.00%	0
Arkæologi	0.00%	0
Ferietur	4.55%	1
Cykeltur	13.64%	3
Ridetur	0.00%	0
Andet (skriv hvad)	18.18%	4
Total Respondents: 22		

#	ANDET (SKRIV HVAD)	DATE
1	Viste projektet frem for familie og venner	6/22/2018 2:28 PM
2	info tur om Højmose-projektet	5/23/2018 6:04 PM
3	Mulighed for refleksion	9/26/2016 2:44 PM
4	Besigtigelse	9/26/2014 5:08 PM

Q13 Hvordan hørte du først om mosen?

Answered: 22 Skipped: 9

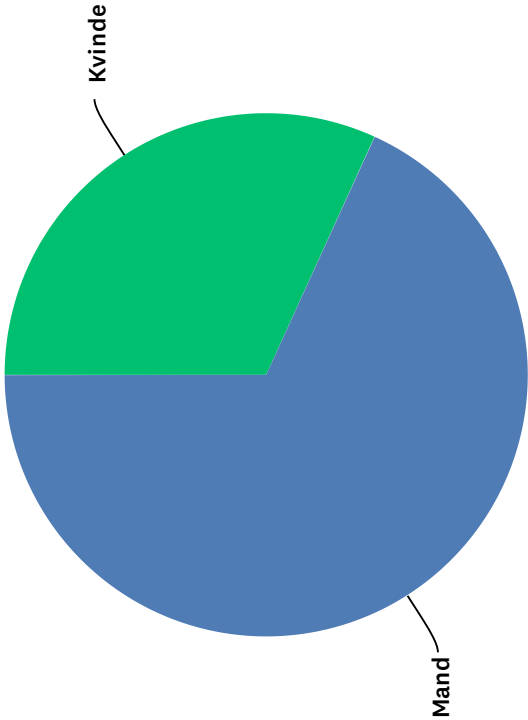

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Lokalkendskab	40.91%9
Mund til mund	36.36%8
Turistinformation	0.00%0
Internettet	13.64%3
Presseomtale	4.55%1
Ved ikke	4.55%1
Andet (skriv hvad)	27.27%6
Total Respondents: 22	

#	ANDET (SKRIV HVAD)	DATE
1	Var ansat som Natur- og Planchef i Storstrømsamt 2002	6/22/2018 2:29 PM
2	fra kollegaer	5/23/2018 6:05 PM
3	litteratur	3/4/2015 2:00 AM
4	fugleobservationer på DOF-basen	2/3/2015 12:47 AM
5	Fra kommunen	9/26/2014 5:09 PM
6	job	8/13/2014 1:12 PM

Q14 Køn:

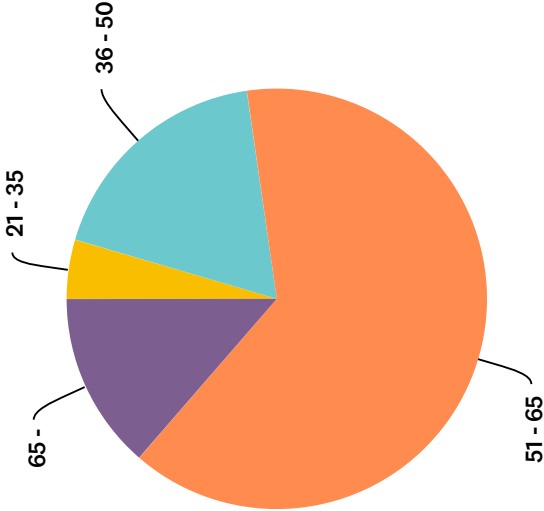
Answered: 22 Skipped: 9

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Kvinde	31.82%7
Mand	68.18%15
TOTAL	22

Q15 Alder:

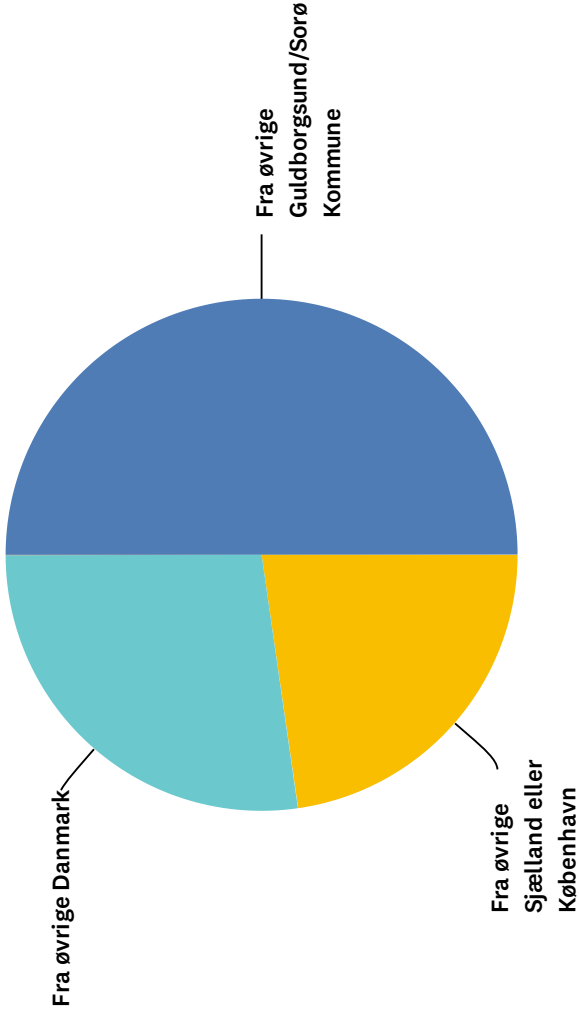
Answered: 22 Skipped: 9

ANSWER CHOICES	RESPONSES
0 - 14 år	0 0.00%
15 - 20	0 0.00%
21 - 35	1 4.55%
36 - 50	4 18.18%
51 - 65	14 63.64%
65 -	3 13.64%
TOTAL	22

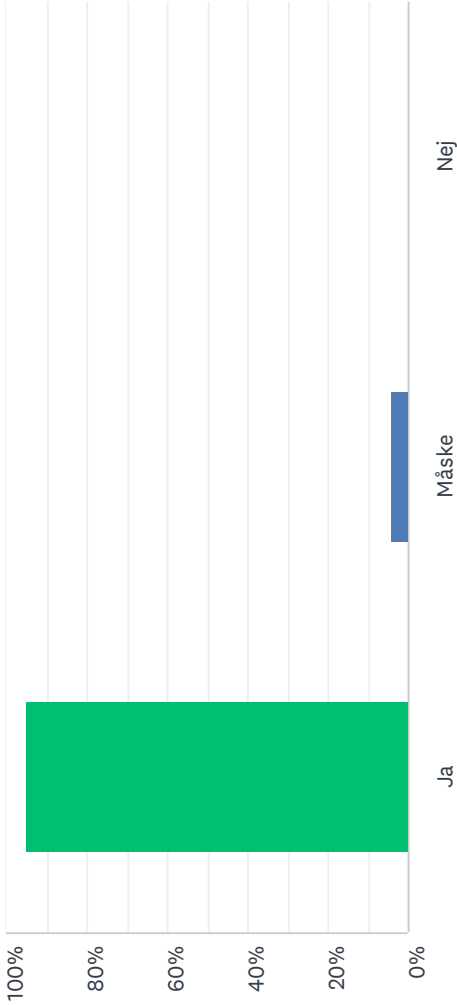
Q16 Er du:

Answered: 22 Skipped: 9

Q17 Vil du besøge højmosen igen?

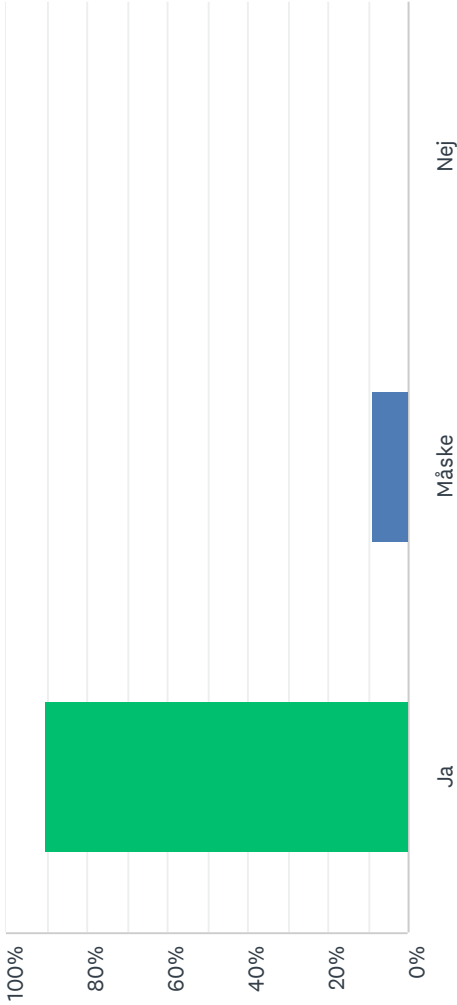
Answered: 22 Skipped: 9

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Ja	95.45% 21
Måske	4.55% 1
Nej	0.00% 0
TOTAL	22

Q18 Vil du anbefale andre at besøge højmosen?

Answered: 22 Skipped: 9

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Ja	90.91% 20
Måske	9.09% 2
Nej	0.00% 0
TOTAL	22

Q19 Kommentarer, forslag, ris og ros?

Answered: 5 Skipped: 26

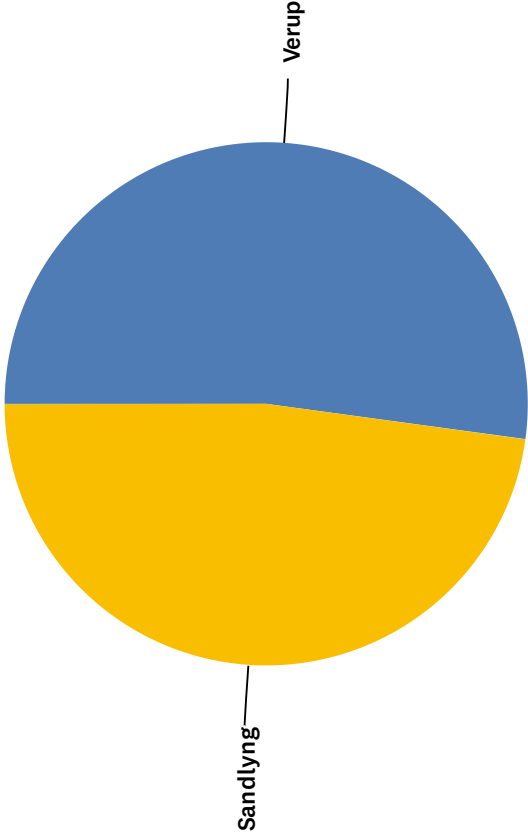
#	RESPONSES	DATE
1	Er ved at planlægge en tur for familien til Verup højmose	6/22/2018 2:30 PM
2	meget omfattende og ambitiøst projekt. Flot	5/23/2018 6:06 PM
3	Fortsat med at genoprette naturområder. Prøv også med mindre områder, hvor lokale kan give et tilskud og følge projektet med venner og børn.	9/9/2016 12:05 AM
4	Kan man som firma bestille en natur guide. Det synes jeg ville være godt. Jeg er i gang med at lave en firma tur til horreby lyng	5/1/2015 4:51 PM
5	Det kulturhistoriske aspekt med hvordan familier har levet i og af højmosen, synes jeg er meget interessant. Et lille stykke Danmarkshistorie, der hurtigt kan blive glemt, men som fortjener at blive husket.	10/6/2014 3:49 PM

Anneks 1b. Pop-Up Survey - Verup og Sandlyng Moser

Resultater af spørgeskemaundersøgelse

Q1 Hvilken højmose har du sidst besøgt?

Answered: 46 Skipped: 0

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Horreby Lyng	0 0.00%
Verup	24 52.17%
Sandlyng	22 47.83%
Jeg har ikke besøgt nogen af de ovenfor nævnte højmoser endnu	0 0.00%
TOTAL	46

Q2 Vurder fra 1-9, hvor 1 er meget ringe og 9 er meget godt, hvad synes du synes om forholdene i mosen?

Answered: 0 Skipped: 46

 No matching responses.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	VED IKKE	TOTAL	WEIGHTED AVERAGE
Parkering	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0	0.00
Hvilepladser, borde og bænke	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0	0.00
Sanitet	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0	0.00
Adgangsforhold og stier	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0	0.00
Information, plancher og skilte	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0.00% 0	0	0.00

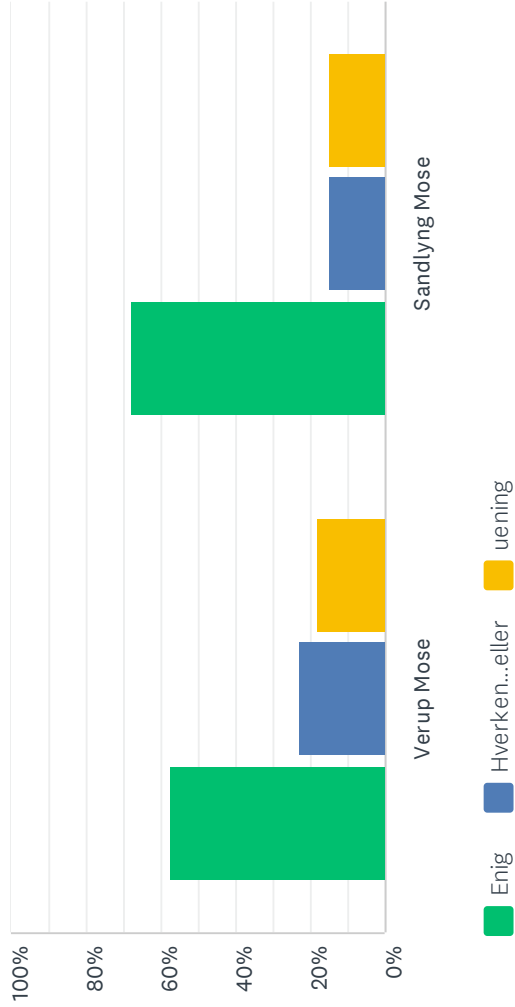
Q3 Hvordan kunne besøget blive bedre? (skriv evt. kommentar her)

Answered: 0 Skipped: 46

#	RESPONSES	DATE
There are no responses.		

Q4 Hvor enig er du i udsagnet “Det ville være godt med sti-adgang til...”

Answered: 41 Skipped: 5

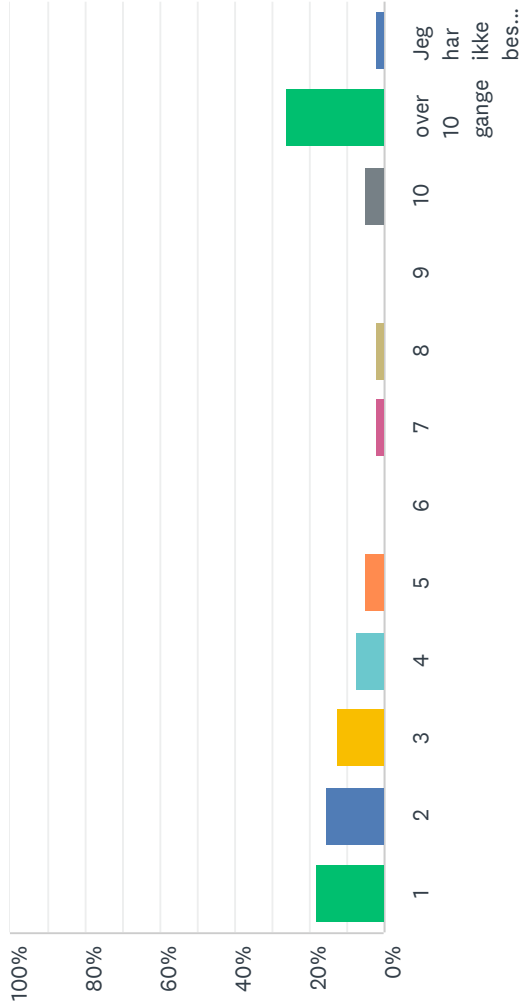

	ENIG	HVERKEN...ELLER	UENING	TOTAL
Verup Mose	57.89% 22	23.68% 9	18.42% 7	38
Sandlyng Mose	68.75% 22	15.63% 5	15.63% 5	32

#	HVORDAN KUNNE BESØGET BLIVE BEDRE? (SKRIV)	DATE
1	Skiltning, parkeringspladser (der var masser af plads, men det meste er jo privat). Kunne det nærliggende museum have en drop by-udstilling for besøgende udenfor åbningstiderne (der er ret begrænsede)?	4/25/2018 4:22 AM
2	Hvis offentligheden fik mulighed for adgang via afmærkede stier	9/6/2017 1:41 PM
3	Det vigtigste er naturforbedring på naturens præmisser.	7/6/2017 3:27 AM
4	Skiltning og farbar sti gang/løb og cykel	3/3/2016 3:04 AM
5	Pt er der ikke adgang for offentligheden	3/15/2015 12:13 PM
6	Dette er en test fra projektleder Line Magnussen	9/16/2014 5:46 PM

Q5 Hvor mange gange har du besøgt mosen/moserne det seneste år?

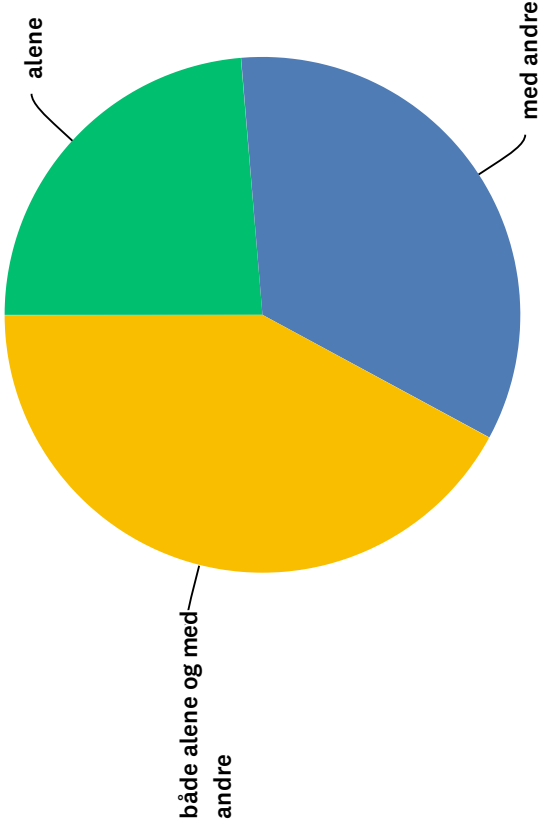
Answered: 38 Skipped: 8

ANSWER CHOICES	RESPONSES
1	18.42%7
2	15.79%6
3	13.16%5
4	7.89%3
5	5.26%2
6	0.00%0
7	2.63%1
8	2.63%1
9	0.00%0
10	5.26%2
over 10 gange	26.32%10
Jeg har ikke besøgt nævnte højmoser det seneste år	2.63%1
TOTAL	38

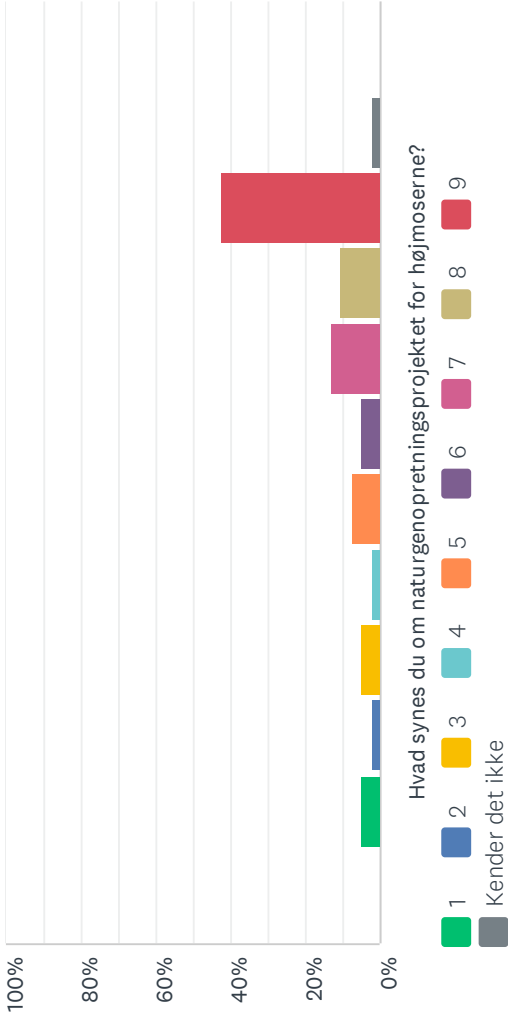
Q6 På dit/dine besøg, besøgte du da højmosen:

Answered: 38 Skipped: 8

Q7 Vælg fra 1-9, hvor 1 er meget ringe og 9 er meget godt.

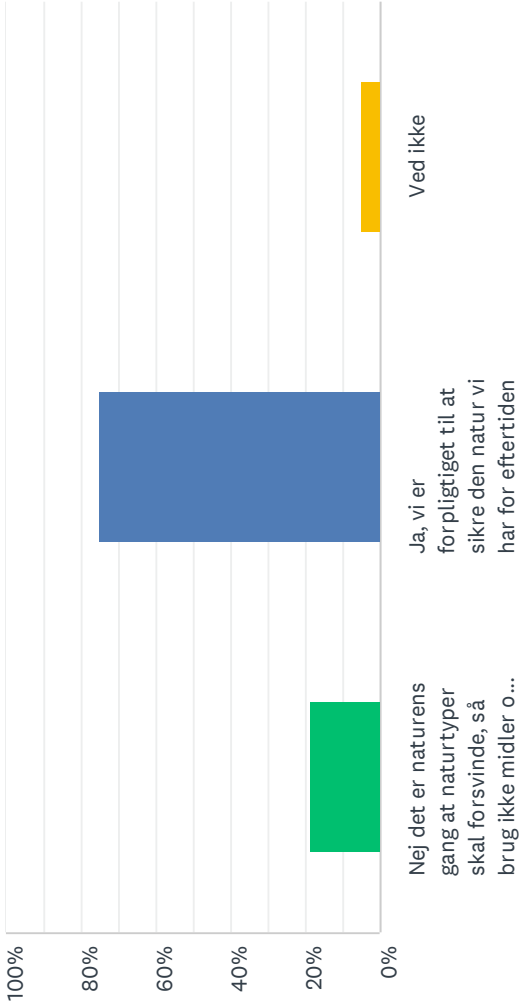
Answered: 37 Skipped: 9

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	KENDER DET IKKE	TOTAL	WEIGHTED AVERAGE
Hvad synes du om naturgenopretningsprojektet for højmoserne?	5.41% 2	2.70% 1	5.41% 2	2.70% 1	8.11% 3	5.41% 2	13.51% 5	10.81% 4	43.24% 16	2.70% 1	37	7.00

Q8 Er det nødvendigt at retablere højmoser?

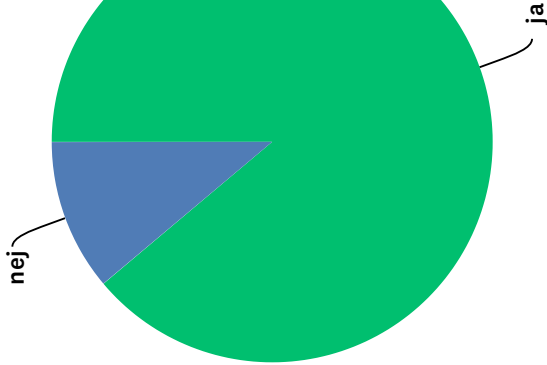
Answered: 37 Skipped: 9

ANSWER CHOICES	RESPONSES	
Nej det er naturens gang at naturtyper skal forsvinde, så brug ikke midler og energi på det	18.92%	7
Ja, vi er forpligtiget til at sikre den natur vi har for eftertiden	75.68%	28
Ved ikke	5.41%	2
TOTAL		37

Q9 Er du bekendt med, at genopretningsprojektet er støttet med EU midler?

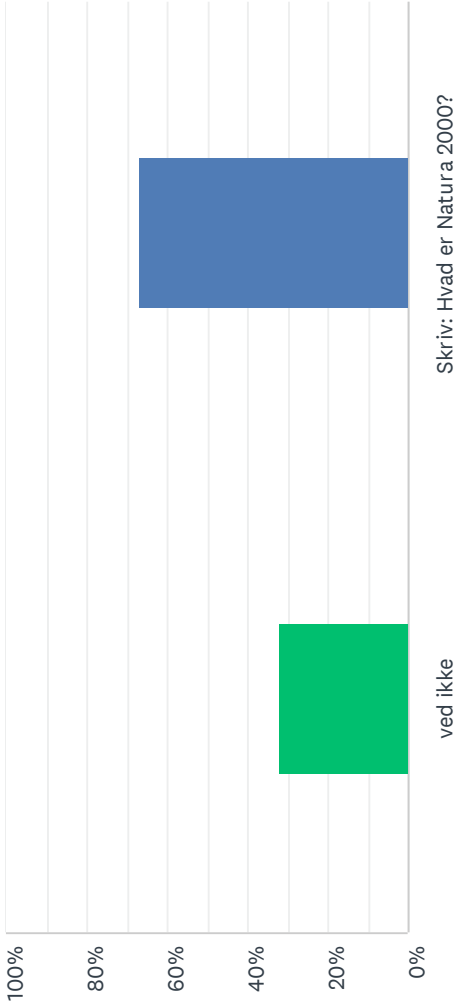
Answered: 36 Skipped: 10

ANSWER CHOICES	RESPONSES
ja	3288.89%
nej	411.11%
TOTAL	36

Q10 Ved du hvad Natura 2000 er?

Answered: 34 Skipped: 12

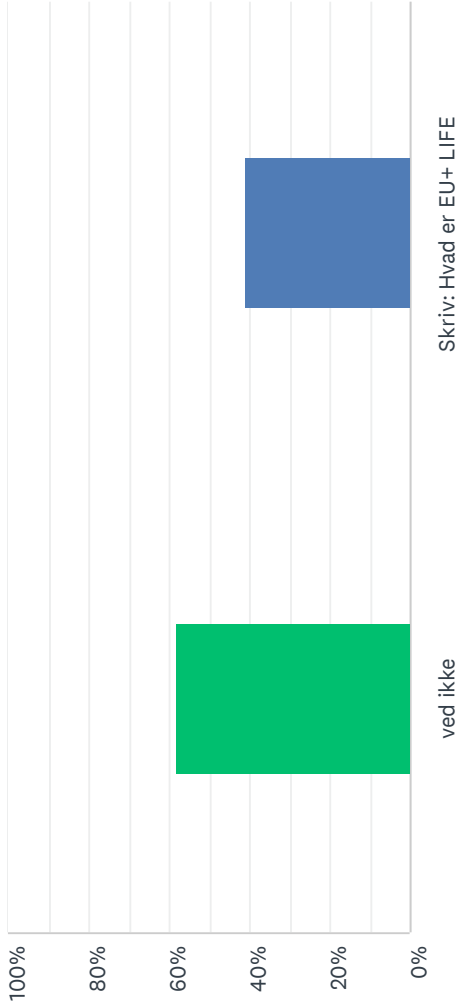

ANSWER CHOICES	RESPONSES
ved ikke	11
Skriv: Hvad er Natura 2000?	23
TOTAL	34

#	SKRIV: HVAD ER NATURA 2000?	DATE
1	Det er en sammenslutning af forskellige naturtyper der er fredet på EU niveau	12/19/2019 6:01 PM
2	der må ænders	1/8/2019 3:59 PM
3	Natura2000-områder er vurderet som særligt værdifulde for naturen - det betyder noget i forhold til hvilke projekter der kan opnå støtte (til naturgenopretning), få tilladelser (landbrug+erhverv) og i planlægning (grønne korridorer+udstykninger) - Danmark har i forvejen ikke for meget, og jeg er bekymret for at de af regeringen foreslåede reduktioner af arealet omkring Store Åmose og Åmose Å kan reducere den gavnlige virkning af naturgenoprettelsen.	4/25/2018 4:31 AM
4	Samlet begnelse for Habitatområder, Ramsar-områder og Fuglebeskyttelsesområder	4/19/2018 2:51 AM
5	Beskyttede naturområder efter EU	2/13/2018 9:28 PM
6	Beskyttelse af sårbare natur	2/5/2018 12:22 PM
7	Natura 2000 områder er naturområder, som er særligt beskyttede - det er et EU koncept. Når nye naturgenopretningsprojekter skal igang er det nødvendigt at projektgrænserne er inden for natura 2000. Regeringen ønsker at udtage natura2000 områder blandt andet umiddelbart op til moserne - det bekymrer mig meget,	12/12/2017 4:59 PM
8	Et EU projekt for beskyttelse af naturområder	11/21/2017 2:22 PM
9	Offentlighedens/byboeres adgang til at undertrykke lodsejernes brugsret til arealet uden at betale erstatning	10/30/2017 9:23 PM
10	Natura2000 er betegnelsen for områder som såvel offentlige myndigheder som private skal beskytte.	9/6/2017 1:42 PM
11	internationale beskyttelsesområder	7/6/2017 3:29 AM
12	beskyttelse af sårbare områder	2/7/2017 5:17 PM
13	regler for beskyttelse af natur i bestemte områder	1/3/2017 4:18 PM
14	Et net af områder i EU til beskyttelse af dyr, planter og naturtyper.	10/21/2016 3:24 PM
15	Beskyttede områder i EU som vi skal passe på	3/3/2016 3:09 AM
16	Udvalgte naturtyper der sikres via EU-lovgivning	3/15/2015 12:15 PM
17	Områder udpeget som særligt beskyttede efter EF-fuglebeskyttelsesdirektivet, EF-Habitatdirektivet eller Ramsar-konventionen	2/22/2015 4:59 PM
18	Et EU-program omfattende en række udvalgte naturområder som landene forpligter sig til i særlig grad at beskytte og forbedre	2/2/2015 3:41 AM
19	Særlig beskyttet område	1/21/2015 2:14 PM
20	Et netværk af beskyttede europæiske naturområder beskyttet i henhold til habitat- og/eller fuglebeskyttelsesdirektivet	1/3/2015 6:28 PM
21	Planlagt genopretningsområde på store åmose	11/13/2014 12:22 AM
22	EU bestemte bevaringsværdige områder	11/1/2014 4:45 PM
23	netværk af naturområder i EU, hvor indenfor vi skal sikre naturtyper og arter på udpegningsgrundlaget.	9/16/2014 5:54 PM

Q11 Ved du hvad EU Life+ er?

Answered: 34 Skipped: 12

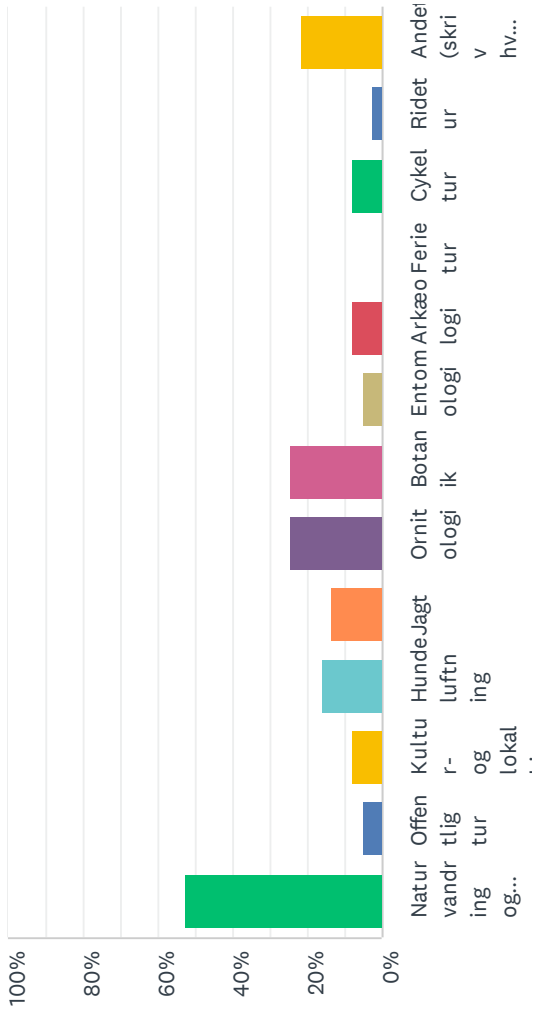

ANSWER CHOICES	RESPONSES
ved ikke	20
Skriv: Hvad er EU+ LIFE	14
TOTAL	34

#	SKRIV: HVAD ER EU+ LIFE	DATE
1	Det er en EU fond, der støtter naturgenopretningsprojekter og klimaprojekter. De spiller en stor rolle i forhold til hvordan man organiserer disse projekter, da deres støtte er betinget af en række (som regel rimelige) krav	4/25/2018 4:31 AM
2	EU samarbejds projekter mellem flere lande	2/13/2018 9:28 PM
3	EU-LIFE er EU's tilskudsordning til projekter, der bidrager til EU's natur og miljø	12/12/2017 4:59 PM
4	EU støtteprogram til natur og miljøprojekter	3/19/2017 9:42 PM
5	EU støtteordning til natur	2/7/2017 5:17 PM
6	EU støtte til natur	1/3/2017 4:18 PM
7	Støttetilgængelighed til bevarelse og forbedring af naturen i Natura 2000-områder.	10/21/2016 3:24 PM
8	EU program til beskyttelse og genopretning af natur og miljø	3/3/2016 3:09 AM
9	EU-støttet naturgenopretning	3/15/2015 12:15 PM
10	EUs støtteordninger til projekter for naturforbeskyttelse og naturforbedring i Natura2000 områderne	2/22/2015 4:59 PM
11	Et EU-støtteprogram hvor EU giver støtte til en række specifikke naturgenopretningsprojekter	2/2/2015 3:41 AM
12	Programmidler	1/21/2015 2:14 PM
13	En støtteordning, der skal bidrage til bevarelse og forbedre udpegningsgrundlaget i natura 2000 områderne	1/3/2015 6:28 PM
14	kan misforståes... EU LIFE+ eller EU + LIFE :) LIFE er et EU støtte program til bl.a. naturprojekter indenfor Natura 2000-områderne. LIFE har også en kommunikations- og miljø del.	9/16/2014 5:54 PM

Q12 Hvorfor besøgte du mosen? Var det interesse for (gerne flere):

Answered: 36 Skipped: 10

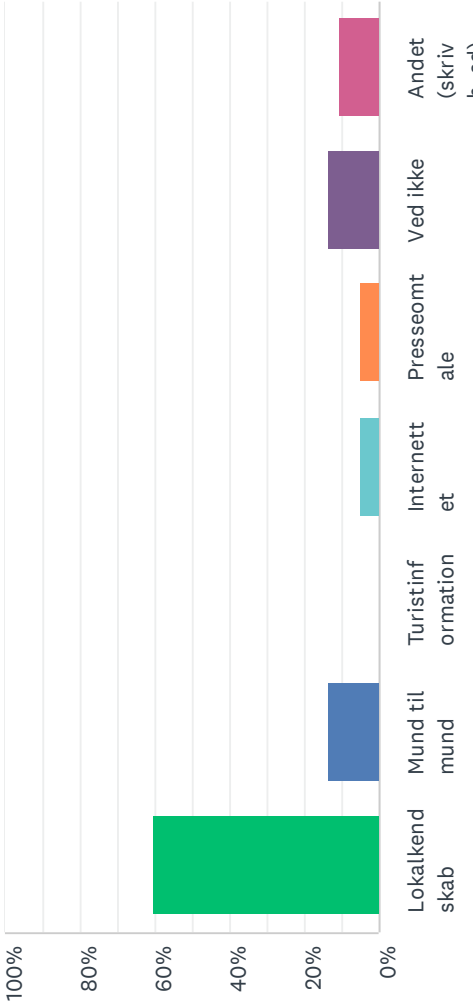

ANSWER CHOICES		RESPONSES	
Naturvandring og motion		52.78%	19
Offentlig tur		5.56%	2
Kultur- og lokalhistorie f.eks. tørveskæring		8.33%	3
Hundeluftning		16.67%	6
Jagt		13.89%	5
Ornitologi		25.00%	9
Botanik		25.00%	9
Entomologi		5.56%	2
Arkæologi		8.33%	3
Ferietur		0.00%	0
Cykeltur		8.33%	3
Ridetur		2.78%	1
Andet (skriv hvad)		22.22%	8
Total Respondents: 36			

#	ANDET (SKRIV HVAD)	DATE
1	Arbejde	12/19/2019 6:02 PM
2	Interesse for projektets fremdrift + at få et "før"-billede af mosen.	4/25/2018 4:33 AM
3	Friluftsråd sommertur	2/13/2018 9:29 PM
4	Jeg er lodsejer, så jeg har vel al mulig grund til at komme der ... faktisk mere end dem I ellers udspørger	10/30/2017 9:24 PM
5	ejer en jordlod iåmosen	3/6/2015 6:15 PM
6	Konsulentarbejde	2/22/2015 4:59 PM
7	bor her	2/17/2015 1:09 AM
8	I medfør af naturgenopretningsprojektet	9/16/2014 5:56 PM

Q13 Hvordan hørte du først om mosen?

Answered: 36 Skipped: 10

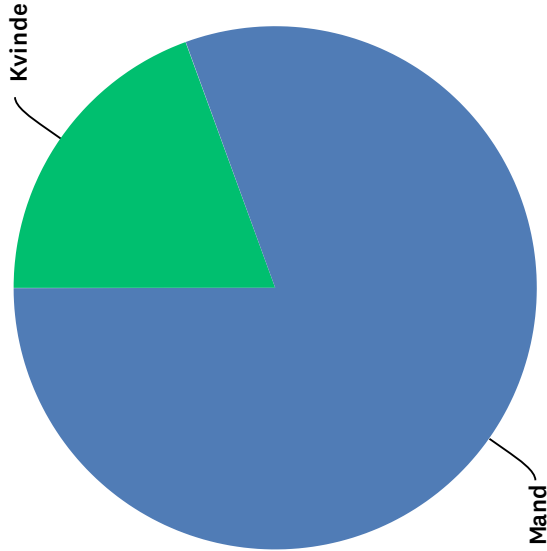

ANSWER CHOICES	RESPONSES	
Lokalkendskab	61.11%	22
Mund til mund	13.89%	5
Turistinformati	0.00%	0
Internettet	5.56%	2
Presseomtale	5.56%	2
Ved ikke	13.89%	5
Andet (skriv hvad)	11.11%	4
Total Respondents: 36		

#	ANDET (SKRIV HVAD)	DATE
1	Født og opvokset i verup	12/26/2018 4:49 AM
2	Friluftsråd	2/13/2018 9:29 PM
3	Det er en del af min ejendom	10/30/2017 9:25 PM
4	Fra Sorø Kommune	2/22/2015 5:00 PM

Q14 Køn:

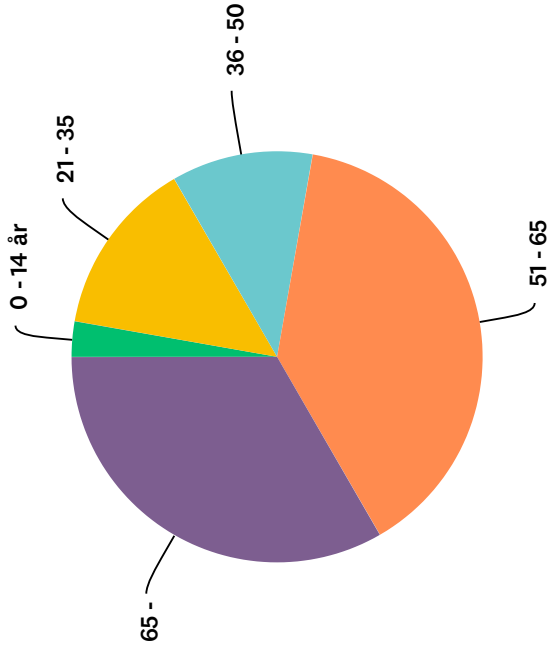
Answered: 36 Skipped: 10

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Kvinde	19.44%7
Mand	80.56%29
TOTAL	36

Q15 Alder:

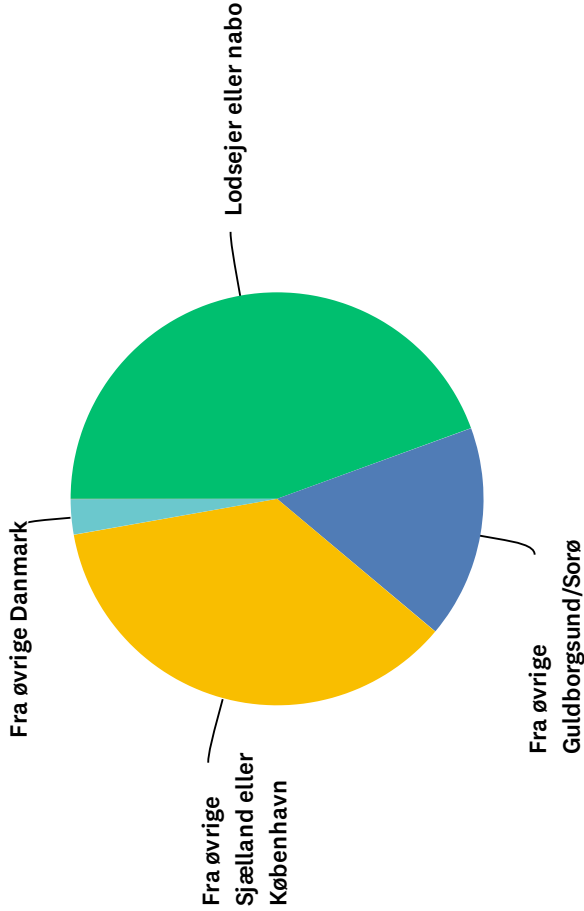
Answered: 36 Skipped: 10

ANSWER CHOICES	RESPONSES
0 - 14 år	2.78%1
15 - 20	0.00%0
21 - 35	13.89%5
36 - 50	11.11%4
51 - 65	38.89%14
65 -	33.33%12
TOTAL	36

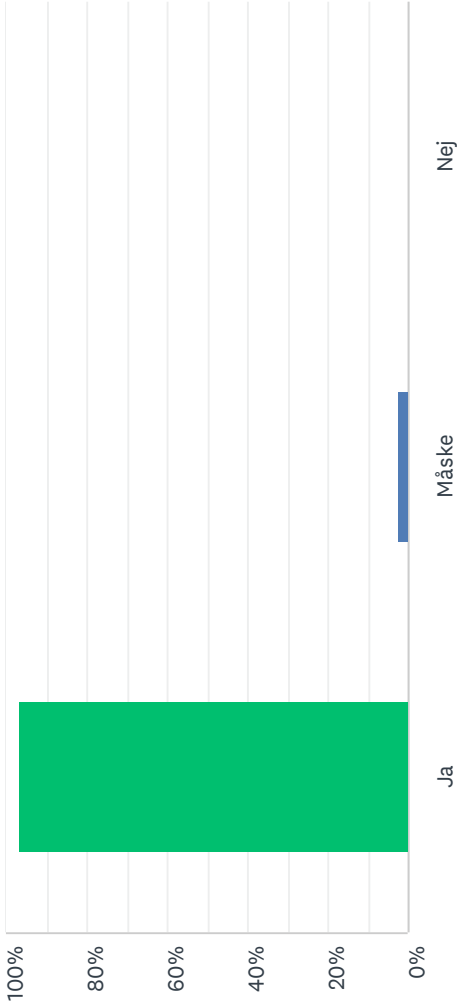
Q16 Er du:

Answered: 36 Skipped: 10

Q17 Vil du besøge højmosen igen?

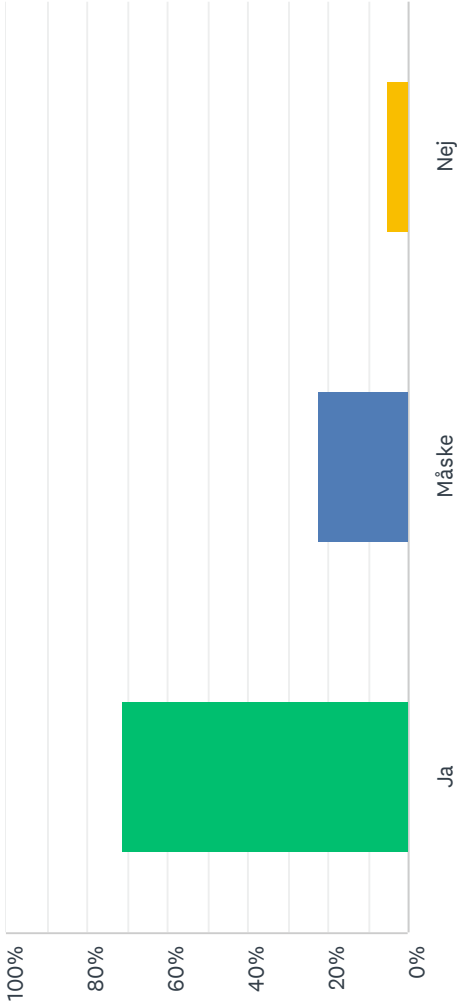
Answered: 35 Skipped: 11

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Ja	97.14%34
Måske	2.86%1
Nej	0.00%0
TOTAL	35

Q18 Vil du anbefale andre at besøge højmosen?

Answered: 35 Skipped: 11

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Ja	71.43% 25
Måske	22.86% 8
Nej	5.71% 2
TOTAL	35

Q19 Kommentarer, forslag, ris og ros?

Answered: 10 Skipped: 36

#	RESPONSES	DATE
1	Jeg synes at moserne i Åmose området er helt fantastiske, og da jeg er ved at uddanne mig til arkæolog, finder jeg det vigtigt at vi kan bevare moserne til fremtiden, hvis der skulle være nogle spørgsmål som senere udgravninger kan besvare. Desuden er der et unikt dyreliv og planter, som selvfølgelig skal beskyttes og bevares. Dermed finder jeg det vigtigt, at moserne bliver genoprettet, så fortiden (og nutiden) ikke går tabt. Så jeg går helt klart ind for projektet :-)	9/26/2019 10:57 PM
2	Hvis projektet bliver en succes så højmosen trives. Overvejer I så genudsætning af nogle af de trængte sommerfuglearter til moserne? Det ville ikke bare øge oplevelsesværdien, men også være en genbank for eksisterende bestande i sammenhængende naturområder + et godt udgangspunkt for en gennemgribende rewilding af Åmosen (laaaangt ude i fremtiden).	4/25/2018 4:37 AM
3	Spændende åprojekt, som jeg ser frem til at følge mange år frem	12/12/2017 5:01 PM
4	Hvis politikere, naturfredningsfolk, DOF'ere eller andre føler trang til naturoplevelser, så står det da dem frit for at erhverve de lodder på markedsvilkår, de føler interesse for. Hvis arealer ikke er til salg, så må de acceptere, at deres projekt ikke kan gennemføres. Det er vilkårene når man i fordums tid valgte et samfund med privat ejendomsret	10/30/2017 9:28 PM
5	Dybt problematisk at der fortsat andefodres massivt i mosen samtidig med at der massive EU-midler på en genoprethning	9/6/2017 1:44 PM
6	Gør mere ud af formidling af projektet. Det unikt og enestående - lav gå-safarier dertil for interesserede	7/6/2017 3:32 AM
7	Utroilig dårlig kommunikation til naboer og andre lodsejere om projektet og eventuelle følger af dette. Desuden er det problematisk, at lodsejerrepræsentanten er en del af projektet i rådgivningsgruppen, da han så ikke er uviddig part i sagen.Såfremt der kommer følgervirkninger for de tilgrænsende arealer, er der åbnet op for sagsanlæg over for projektet pga. dette.	1/3/2017 4:23 PM
8	At der hurtigt sker noget gennemgribende og synligt og det får omtale	3/3/2016 3:11 AM
9	Helt ideelt vil projektet kun blive, hvis områderne blev opkøbt! Herved kunne man i højere grad - på en styret måde! - åbne op for offentlighedens adgang til (dele) af området, ligesom man i mindre grad er afhængig af lodsejernes accept helt n.ed i detaljen	3/15/2015 12:19 PM
10	Som lodsejer savner jeg mere præcis information om projektet	2/17/2015 1:10 AM

Anneks 2. Spørgeskema interview - Horreby Lyng

Resultater af spørgeskemaundersøgelse januar 2017

RESULTAT AF SPØRGESKEMAUNDERSØGELSE Horreby Lyng 2017

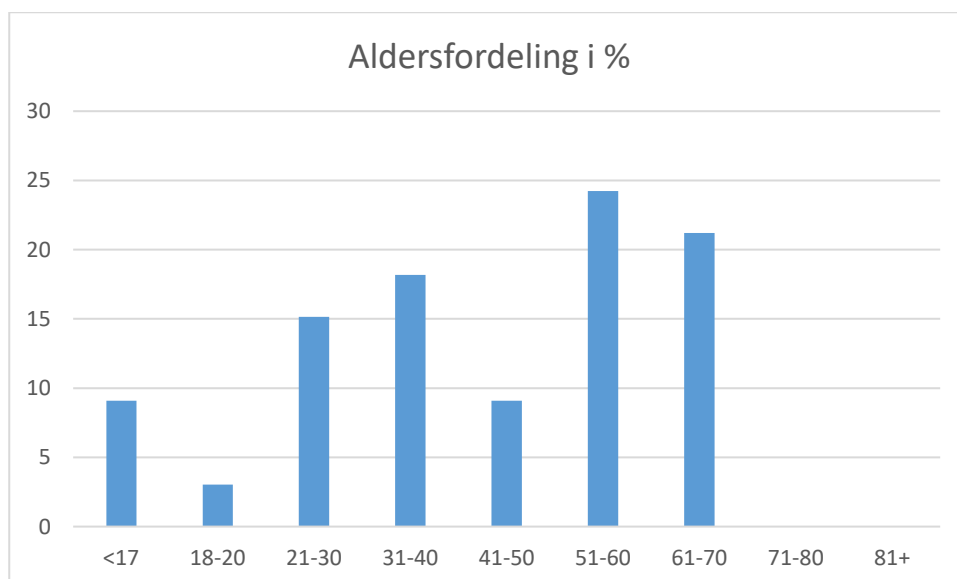
Spørgeskemaundersøgelsen er gennemført over 7 timer indsamlingsperiode fordelt på tre dage i perioden 25. december 2016- 6. januar 2017.

Undersøgelsen er baseret på 33 svar. Der var 35 besøgende i perioden.

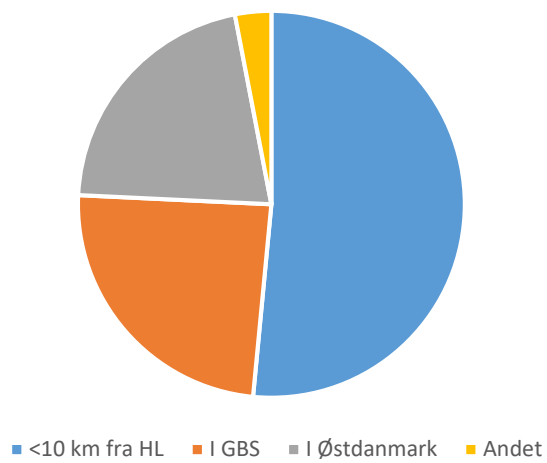
Der var ingen udenlandske turister. Det kan måske skyldes, at undersøgelsen blev gennemført på søn og helligedage i jule- og nytårsperioden. Ligesom de fleste af de adspurgte er meget lokale, da folk i almindelighed nok holder sig hjemme i jule- og nytårsdagene.

aped@guldborgsund.dk

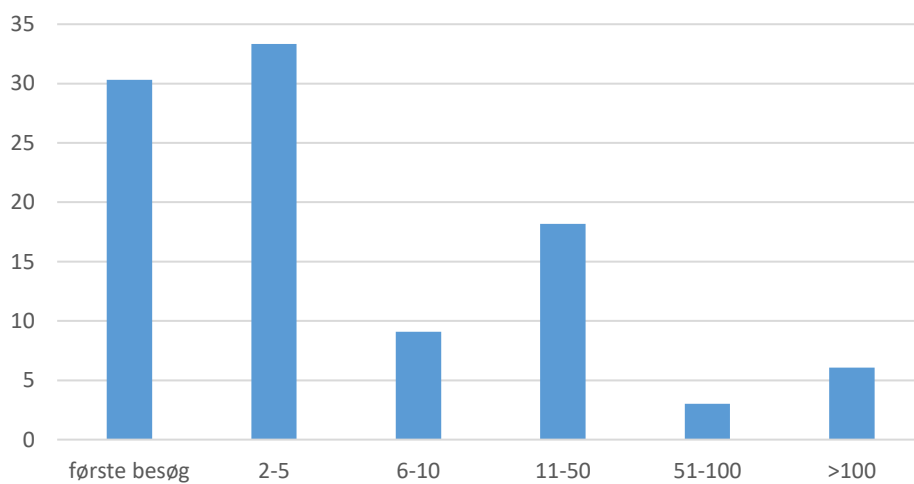
FAKTA OM DE BESØGENDE

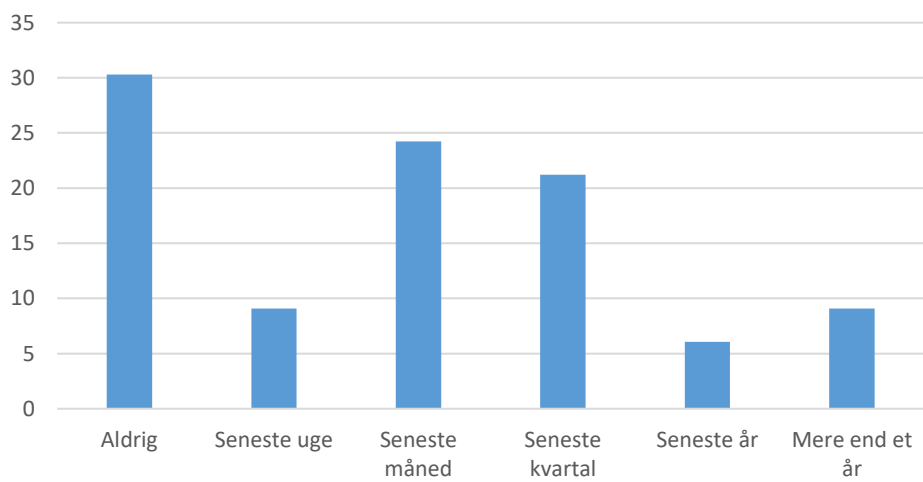
Hvor bor de besøgende i Horreby Lyng

Antal tidligere besøg i Horreby Lyng

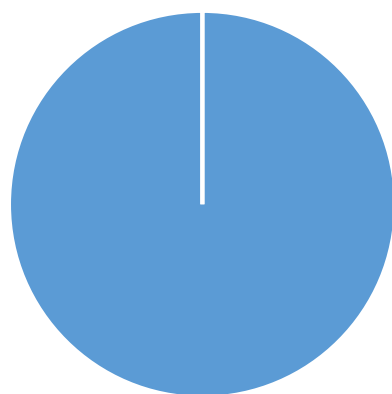

Seneste besøg i Horreby Lyng

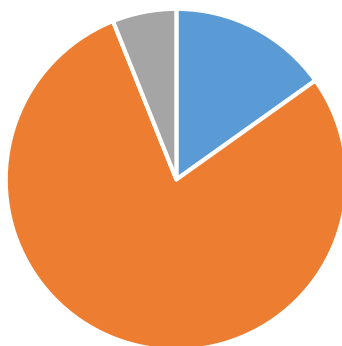
FORMIDLING

Ejer en smartphone og/eller iphad/tablet

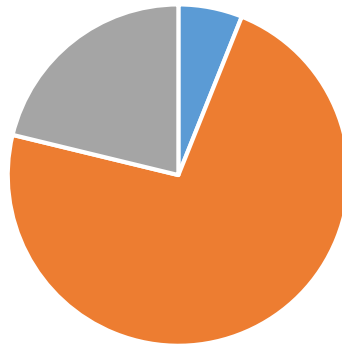
■ Ja ■ Nej

Anvendt app på naturområde, seværdighed,
museum mv.

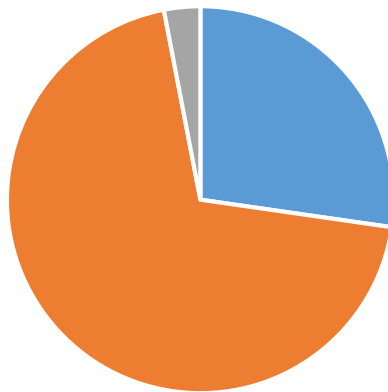
■ Ja ■ Nej ■ ingen svar

Anvendt mobilweb på naturområde,
seværdighed, museum mv.

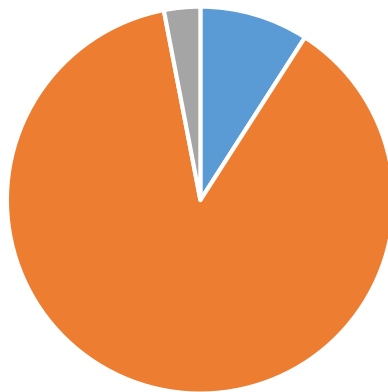
■ ja ■ nej ■ ingen svar

Har besøgt www.horrebylyng.dk

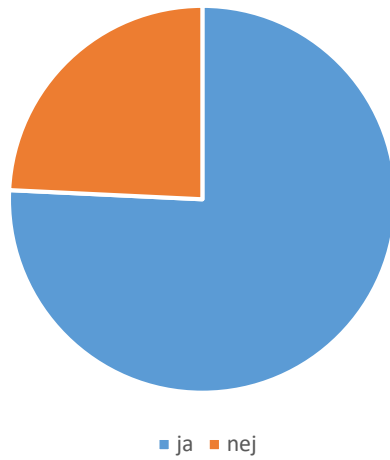
■ ja ■ nej ■ ingen svar

Anvendt QR koden på skilte i Horreby Lyng

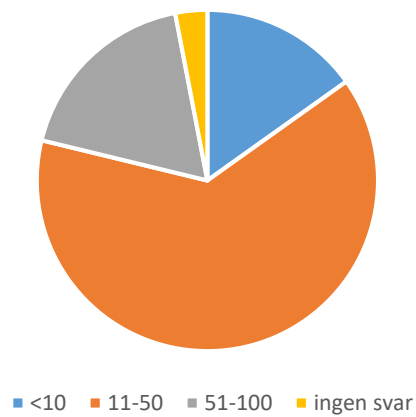

■ ja ■ nej ■ ingen svar

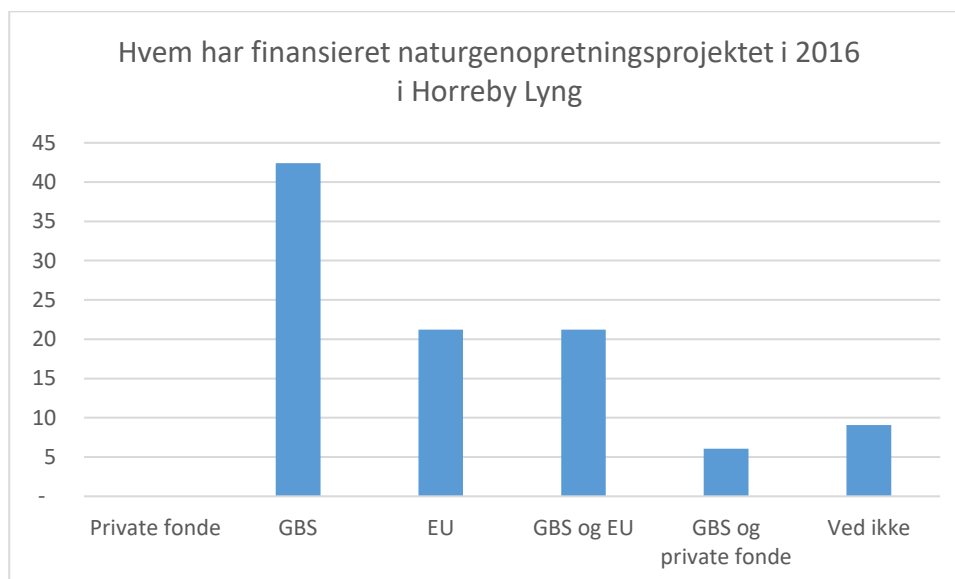
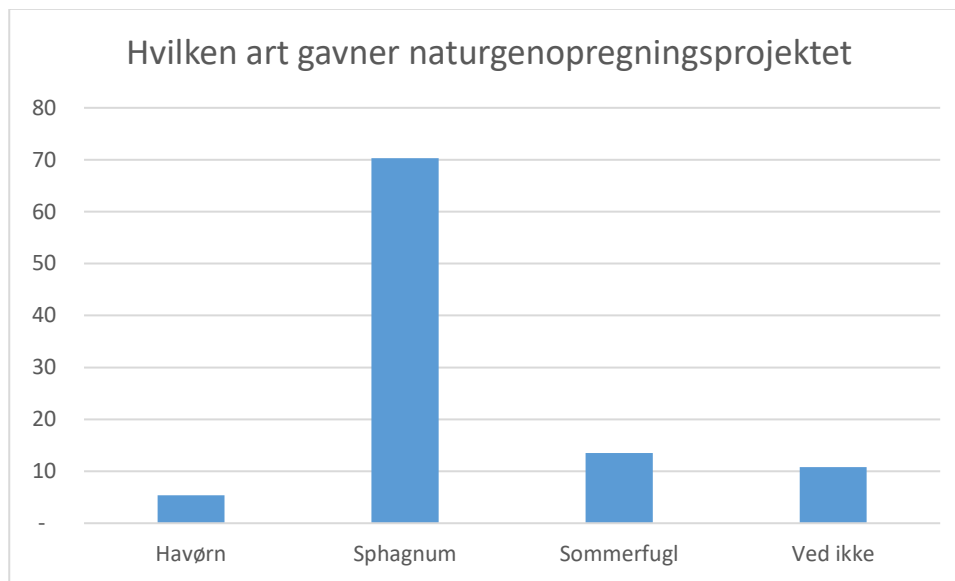
Læst nogle af infoskilte i Horreby Lyng

Så mange % læses gennemsnitligt på et infoskilt i Horreby Lyng

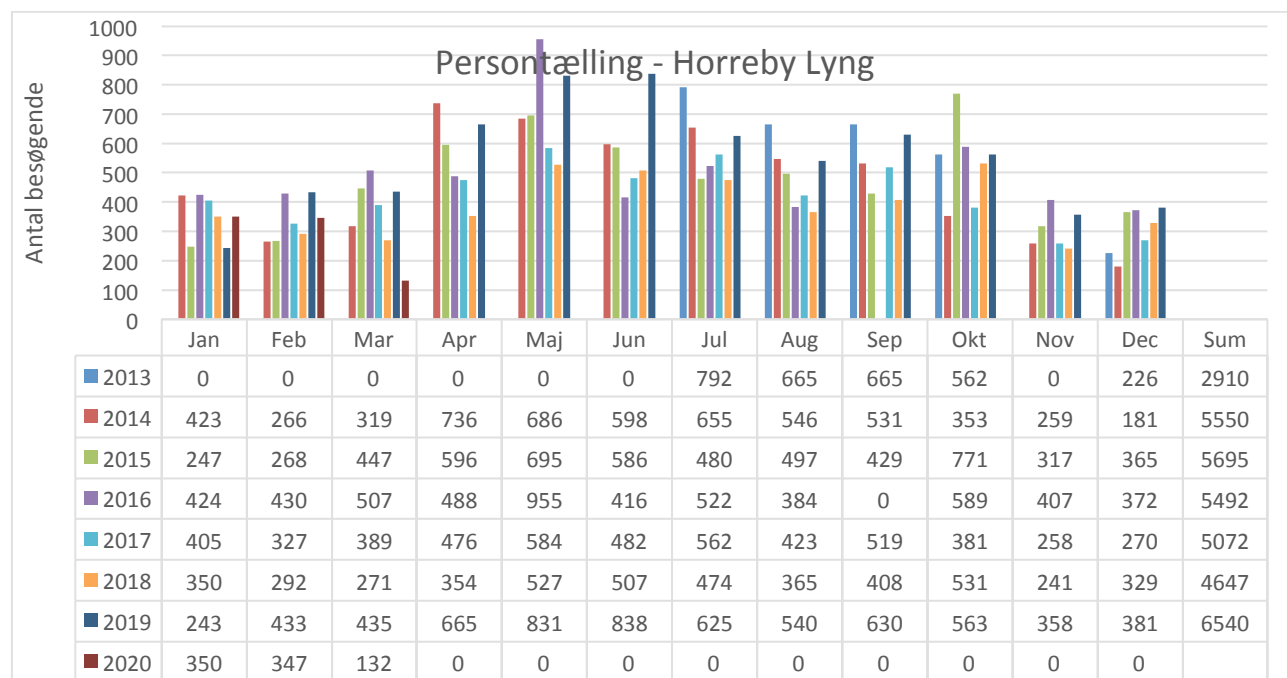
EU LIFE NATURGENOPRETNINGSPROJEKTET

Anneks 3. Besøgstal - Horreby Lyng 2013 - 2020

Data fra den elektroniske persontæller i Horreby Lyng

STATUS OVER BESØGENDE I HORREBY LYNG 2013-2020

Note. Tæller i udu nov 2013 samt august, sep og okt 2016. Data frem til 8. marts 2020.

